

An investigation into the corrected version of Zahed Darwajeki's Lataif al-Tafsir: Case study of Chapter Saffat

Abdolah Radmard*

Akbar Heidarian**

Abstract

Lataif al-Tafsir is one of the most ancient and complete Persian commentaries, published by Mrs. Saeedeh Kamaifard with the help of Miras Maktoub Institute. The commentary is in five volumes and based on two versions. This study tried to examine the corrections of this commentary, focusing on Chapter Saffat of the holy Quran. This chapter was selected as it is among the middle chapters of the Quran, its size is big enough to be explored, it includes various issues, and ignoring the original version in the second half of this chapter. The researchers believe that the commentary has various shortcomings and categorized them into “form” and “content” shortcomings. Many witnesses pertaining to any of the categories were identified in the text. Succinctness and incontrovertible misreadings were focused upon. The succinct paper could not allow reporting in detail the causes of the misreadings, so they were mentioned briefly. The study concluded that the recorection of Lataif al-Tafsir is totally remarkable as examining the case shows it clearly. Even if one doubts about the generalizing the findings of examining this chapter to all the commentary, some other incontrovertible issues confirm the finding such as putting aside and not using the ancient original version that belongs to Astan Quds Razavi, not having access to the complete eligible version that belongs to Abu Rayhan Biruni Library in Tashkent, not using ancient

* Associate Professor of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashahad, Mashahad, Iran
(Corresponding Author), Radmard@um.ac.ir

** Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashahad, Mashahad, Iran,
Akbar.hei93@gmail.com

Date received: 22/10/2024, Date of acceptance: 29/01/2025

commentary and etymology books, and repeated misreadings due to ignoring the register and context.

Keywords: Lataif al-Tafsir, Saffat Chapter, Text Correction, Misreading, Criticism, Distortion.

Introduction

Lataif al-Tafsir is among the most ancient and comprehensive Persian commentaries, published by Mrs. Saeedeh Kamaifard with the help of Miras Maktoub Institute. The commentary has been done based on two versions and published in five volumes. This study tried to examine the corrections of this commentary, focusing on Chapter Saffat of the holy Quran. Among the issues affecting the selection of this chapter are its size, the diversity of its contents, and the losses in the second half of the original version of this chapter. The researchers believe that this corrected commentary includes various shortcomings and mistakes and they categorized them into “form” and “content” issues.

Materials & Methods

This study tried to examine the corrections of this commentary, focusing on Chapter Saffat of the holy Quran. This chapter was selected as it is among the middle chapters of the Quran, its size is big enough to be explored, it includes various issues, and ignoring the original version in the second half of this chapter. The researchers believe that the commentary has various shortcomings and categorized them into “form” and “content” shortcomings.

Discussion & Result

The study concluded that the recorection of *Lataif al-Tafsir* is totally remarkable as examining the case shows it clearly. Even if one doubts about the generalizing the findings of examining this chapter to all the commentary, some other incontrovertible issues confirm the finding such as putting aside and not using the ancient original version that belongs to Astan Quds Razavi, not having access to the complete eligible version that belongs to Abu Rayhan Biruni Library in Tashkent, not using ancient commentary and etymology books, and repeated misreadings due to ignoring the register and context.

Conclusion

Witnesses of any of the categories were identified in the text and were put into its correct category. Succinctness and incontrovertible misreadings were focused upon. As the paper is supposed to be short, including all causes of the misreadings in details was impossible. A short review of correcting the chapter shows clearly the following issues:

1. Various publishing and writing mistakes of this correction have greatly damaged the originality and validity of the text. Misreadings of the text have led to changes in the interpreter's meaning and confusing the audience;

2. Putting aside other ancient original versions such as the ones to Astan Quds Razavi and the manuscript belong to Abu Rayhan Biruni Library in Tashkent was not a right act. We guess that the reasons can be taking easy the issue, not pondering enough upon selecting the right versions, and probably lack of access to some versions;

3. On the one hand, such issues like inaccuracy, lack of perseverance, and maybe haste in reading the original version, and on the one hand, the omissions and incorrect recordings of this version have led to many misreadings;

4. Not checking ancient interpretive, narrative, historical, and lexical sources have resulted in meaningless parts of the text. Probably, the corrector did not feel necessary to use these sources, or found checking them difficult and time-consuming, or was content with recording the available versions and presenting an authentic commentary;

5. Decreasing and increasing changes, deliberate in most cases and without any apparent reason, imposes the doubt the trustworthiness of the corrector in accurately recording the phrases;

6. The corrector is supposed to endeavor at first to make correct decision regarding the illegibility or omissions and give a correct reading, using other versions and evidence. He should speculate in some occasions. Unfortunately, some of these speculations have been resulted in wrong conclusions because of putting aside the authentic version belong to Astan Quds Razavi library and neglecting the context;

7. Two versions have been used for correcting this surah and most of other surahs. However, the second half of this surah has been corrected using only one version (Ganj version). The wrong issues of this part were so many so that the text is unusable, and we decided to categorize a few kind of these mistake examples into "miscellaneous misreadings".

8. In addition to the above-mentioned issues, the huge volume of this commentary, the corrector's haste, the great diversity of this work in terms of content and meaning,

the archaic fashion of expressing of the content, and different survived versions of this commentary with different handwritings have make correcting this work too difficult to be done by a corrector in a limited time and remain no choice except for correcting the commentary.

Bibliography

- Abul Fotuh Razi, H. A. (1376/1956). *Rowz al-Jinan fi Tafsir al-Quran* (Corrected by M. J. Yahaghi and M. M. Naseh). Mashhad: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi. [in Persian].
- Al-Abiari, E. E. (1405/1984). *Al-Mowsu'a al-Quraniya*. Beirut: Sijil al-Arab Institute.
- Al-Jazaeri, J. M. (1424/2003). *Aysar al-tafasir li-kalam al-ali al-kabir*. Madina: Maktaba al-Olum va al-Hikam.
- Al-Sabouni, M. (1417/1996). *Safva al-tafasir*. Cairo: Dar al- Sabouni.
- Al-Showkani al-Yamani, M. (1414/1993). *Fath al-ghadir*. Beirut: Dar al-Kalim al-Tayib.
- Al-Tusi, M. (1409/1988). *Al-Tibyan commentary of the Quran*. Beirut: Dar Ihya al-Turas al-Arabi.
- Beihaghi, A. (1417/1996). *Al-Asma' va al-Safat*. Beirut: Dar al-Jil.
- Daneshpajouh, M. T. (1982). Darwajeki's commentary. *Nashr Danesh, 11*, 42-46.
- Darwajeki, Z. (1395/2016). *Lataif al-Tafsir* (Corrected by A. Radmard and A. Ghofrani). Mashhad: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi.
- Darwajeki, Z. (1398/2019). *Lataif al-Tafsir* (Corrected by S. Kamaeifard). Tehran: Miras Maktub Institute.
- Darwajeki, Z. (549/1300). *Lataif al-Tafsir* (the version belong to Abu Rayhan Biruni Library in Tashkent). Record no.: 3601.
- Darwajeki, Z. (549/1300). *Lataif al-Tafsir* (the version belong to Astan Quds Razavi) Record no.: 26.
- Darwajeki, Z. (549/1300). *Lataif al-Tafsir* (the version belong to Ganjbakhsh Library). Record no.: 822.
- Darwajeki, Z. (549/1300). *Lataif al-Tafsir* (the version belong to Malek Library). Record no.: 218.
- Haghi, E. (1127/1803). *Ruh al-Bayan*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Abi-Hatam. (1419/1998). *Ibn Abi-Hatam commentary of the Quran*. Saudi Arabia: Maktaba Nazar Mustafa al-Baz.
- Ibn Adel al-Hanbai, A. H. S. (1419/1998). *Al-libab fi olum al-kitab* (Researcher: Adel Abdul Mowjud and Ali Muhammad Mo'avaz). Beirut: Dar al-Maktaba al-Ilmiya.
- Ibn Adel al-Hanbali, A. H. S. (1419/1998). *Al-libab fi olum al-kitab*. Beirut: Dar al-Maktaba al-Ilmiya.
- Ibn al-Jawzi, J. (1422/2001). *Zad al-masir fi elm al-tafsir* (Researcher: A. al-Mahdi). Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi.
- Ibn Ghatiba al-Dinvari. (1398/1978). *Gharib al-Qural*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiya.
- Ibn Kathir. (1419/1998). *Ibn Kathi's commentary of the Quran* (Researcher: M. H. Shams addin). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiya.

101 Abstract

Ibn Manzur. (1414/1993). *Lisan al-Arab* [Arabic language]. Beirut: Dar Sadir.

Ibn Qalan al-Shafī. (2001). *Itihaf al-fazil bil-fe'l al-mabni li-ghair al-fa'el*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiya.

Ibn Sayida al-Mursi, A. (1417/1996). *Almukhasis*. Beirut: Dar Ihya al-Turas al-Arabi.

Mahyar, A. (1361/1982). Lataif al-Tafsir. *Nashr Danesh*, 9, 66-71.

Meghtal bn Solyaiman, A. H. (1423/2002). *Meghtal bn Solyaiman's commentary of the Quran*. Beirut: Dar Ihya al-Turas al-Arabi.

Molla Fathollah Kashani. (1336/1957). *Manhaj al-sadighin fi ilzam al-mukhalifin*. Tehran: Mohammad Hassan Elmi.

Mughnieh, M. (1384/1962). *Al-Mobin commmentry*. Beirut: Dar al-Kutub al-Islami.

Nawawi al-Bantani, M. (1417/1996). *Marah li-bid li kashf ma'ni of Quran al-majid* (Researcher: M. Amin al-Sanavi). Beirut: Dar Ihya al-Turas al-Arabi.

Safi, M. (1418/1997). *Al-Jadval fi irab al-Quran*. Beirut: Al-Iman Institite.

Salmani, H. (1396/2017). The empty loud drum. *Book Criticism*, 11, 37-82.

Shams Shami, M. (1414/1993). *Sobol al-huda va al-rishad*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiya.

Tabari, M. (1422/2001). *Tabari commentary of the Quran* (Researcher: A. al-Turki). Beirut: Dar Ihya al-Turas al-Arabi.

Tantavi, M. S. (1998). *Al-Vasit commentary of the holy Quran*. Cairo: Dar Nihza Misr li-Taba'a va al-Nashr va al-Towzi'.

بررسی تصحیح لطائف‌التفسیر زاهد درواجکی؛ نمونهٔ موردی سورهٔ صافات

عبدالله رادمرد*

اکبر حیدریان**

چکیده

لطائف‌التفسیر از تفاسیر کهن و کامل فارسی است که این سال‌ها توسط خانم سعیده کمائی فرد و به همت مؤسسه میراث مکتوب و عمدتاً بر پایهٔ استفاده از دو نسخه به زیور چاپ آراسته و در پنج جلد منتشر شده است. بنای این نوشتار بر آن است که دربارهٔ تصحیح این اثر با تکیه بر تصحیح سورهٔ صافات^۱، نظر خود را اعلام کند. گزینش این نمونه، کاملاً، اتّفاقی بوده و حجم نسبتاً مناسب سوره و تنوع مسائلی مطرح‌شده در آن و افتادگی نسخهٔ اساس در نیمهٔ پایانی سوره در انتخاب سوره بی‌تأثیر نبوده است. نویسندگان این نوشته بر این باورند که کاستی‌های متنوعی در تصحیح این اثر رخ داده، این کاستی‌ها را عمدتاً به دو دستهٔ «صوری» و «محتوایی» می‌توان دسته‌بندی کرد. مقاله شواهد و یا به عبارتی مستندات مربوط به هر دسته را از متن بیرون کشیده، در جای مناسب آن قرار داده و بنای کار را بر اختصار و تکیه بر بدخوانی‌های قطعی گذاشته است. تنگی فضای مقاله پرداختن به علل کامل بدخوانی‌ها را سلب کرده و زمینه را بر اشاره کوتاه به آن علت‌ها فراهم کرده است. نتیجه‌ای که از این گفتار حاصل می‌شود این است که تصحیح مجدد لطائف‌التفسیر، کاملاً، محسوس است؛ اما در صورتی هم که دربارهٔ روایی یک سوره نسبت به تمام تفسیر تردیدی باشد، دلایل محکم و معتبر دیگری در حوزهٔ تصحیح از قبیل کنارگذاشتن نسخه‌بدل قدیمی متعلق به آستان قدس رضوی، در اختیار نداشتن نسخهٔ کامل و خوش‌خط مربوط به کتابخانهٔ ابوریحان بیرونی تاشکند، عدم مراجعهٔ مصحح به متون

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسندهٔ مسئول)، Radmard@um.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، Akbar.hei93@Gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰

کهن تفسیری و لغوی و بدخوانی‌های ناشی از کم‌توجهی به سیاق و بافت کلام، مخاطب را به سوی چنین باوری سوق می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: لطائف‌التفسیر، سورۀ صافات، تصحیح متن، بدخوانی، نقد، تصحیف.

۱. مقدمه

احیای میراث کهن فارسی از عرصه‌های پژوهش در ادب فارسی است. تصحیح متون بازمانده از گذشتگان و ام‌دار تلاش‌ها، دقت نظرها، پُرحوصلگی‌ها و وفاداری و صف‌ناپذیر بزرگانی چون علامه قزوینی، مجتبی مینوی، بدیع‌الزمان فروزانفر و ... است و یکی از عرصه‌هایی که توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است و از سر علاقه یا اعتقاد در آن وارد شده‌اند و آثار قابل‌اعتنایی از خود به جای گذاشته‌اند، حوزه ترجمه‌ها و تفاسیر کهن فارسی است. ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن اگرچه اغلب به صورت ناقص به دست ما رسیده‌اند، ولی در دسترس قرار دادن آن‌ها به بازیابی سیر تحوّل زبان و مشکلات متنی کمک زیادی می‌کنند. در این سال‌ها بعضی از محققان این عرصه را خالی از رهرو نگذاشته و کارهای درخور اعتنایی به یادگار گذاشته‌اند به علاوه، در اثنای این سال‌ها از دو مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب و بنیاد پژوهش‌های آستان قدس و پس از آن از بنیاد موقوفات مرحوم افشار و کتابخانه مجلس شورای اسلامی باید یاد کرد که به همت مدیرانی دغدغه‌مند و شایسته توانسته‌اند به احیای منقح این میراث فرهنگی کمک شایانی بکنند. طبیعی است که آثار منتشرشده کاستی‌هایی هم داشته باشد، اما این مخاطبان هستند که می‌توانند نقص و کمبودهای کار مصححان را به آن‌ها یادآوری کنند تا هم به کمال کار ارباب تصحیح کمک کرده باشند و هم زمینه برداشتن گامی در جهت بالا بردن سطح کیفی تصحیح را فراهم کنند.

از آثار تفسیری انتشاریافته در ایام اخیر - که خوشبختانه در دسترس عموم قرار گرفته - تصحیح لطائف‌التفسیر زاهد درواجکی است. این کار به تصحیح خانم سعیده کمائی فرد انجام و به همت مؤسسه میراث مکتوب به زیور چاپ آراسته شده است. باور ما بر این است که در عرصه تصحیح، یک اثر به دلایل مختلف به بیش از یک بار تصحیح نیاز دارد؛ عوامل مختلفی چون دسترسی به نسخه‌های اصیل و کهن، امکانات نرم‌افزاری، انتشار متونی که تا به حال در دسترس نبوده‌اند، این ضرورت را موجه می‌کند؛ به همین خاطر آثاری که نسخه‌های زیادی دارند و اغلب این نسخه‌ها در اقصی نقاط دنیا پراکنده‌اند تا زمانی که تمام نسخ معتبر از همه سرزمین‌ها فراهم نشود و ذی‌صلاحی با امکانات لازم آن را تصحیح نکنند در تصحیح

بررسی تصحیح لطائف‌التفسیر زاهد درواجگی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۰۵

مجدد آن اثر به روی اهل تحقیق بازخواهد بود. *لطائف‌التفسیر* با شناسایی بیش از صد نسخه از آن و پراکنده بودن این نسخه‌ها -اغلب در سرزمین‌هایی که دسترسی به آن‌ها با مشکلات فراوانی همراه است و زمان و هزینه زیادی برای فراهم کردن آن‌ها لازم است- از این قاعده مستثنی نیست. بر این اساس، ضمن ارج نهادن به این گام اولیّه‌ای که مصحح این اثر برداشته و انصافاً زحمت طاقت‌فرسایی را با حمایت مؤسسه فرهنگی میراث مکتوب در تصحیح این تفسیر برداشته، اما بی‌راه نیست اگر مصححی دیگر این اثر را یک گام به جلو ببرد و با ارتقای سطح کیفی آن، بار دیگر آن را تصحیح کند.

یادآور می‌شود که ماهیت نقدوارگی مقاله ایجاب می‌کرد که تک‌تک بدخوانی‌های صورتی و محتوایی مطرح شود؛ زیرا اولاً در انتخاب موردی یک سوره نمی‌توان به نمونه‌هایی محدود بسنده کرد. ثانیاً، بدخوانی‌ها متنوع بوده و از یک جنس نبوده‌اند هرچند ممکن است در علت مشترک بوده باشند. ثالثاً، فرض ما بر این بوده است که در انتخاب نسخه‌بدل‌ها و مراجعه به متون دقت و وسواس علمی لازم به کار برده نشده است و در نتیجه، این اثر نیاز به تصحیح مجدد دارد. پشتوانه این دلیل برون‌متنی را آزمون عملی تصحیح قرار داده و یک سوره را بررسی کرده و فرض خود را با دلیل درون‌متنی قطعی کرده‌ایم؛ اثبات چنین فرضی جز با ردیف کردن خط به خط و صفحه به صفحه متن امکان‌پذیر نیست.

۱.۱ معرفی تفسیر

لطائف‌التفسیر از جمله تفسیرهای کامل و کهن به زبان فارسی است. این تفسیر را ابونصر احمدبن الحسن درواجگی مشهور به زاهد درواجگی در روز نهم شوال ۵۱۹ هـ ق آغاز کرده است. وی از رجال فقهی-کلامی ناحیه ماوراءالنهر قدیم بوده است. وی پیرو مذهب ابوحنیفه بوده و مشرب کلامی مصنف هم الهام گرفته از مکتب ماتریدی است. از مزیت‌های تفسیر، قدمت تاریخی، جامع و کامل بودن و کهنگی نثر آن است (نک رکنی یزدی و رادمرد، ۱۳۹۵: ۸۷).

لطائف‌التفسیر در سال ۱۳۹۱ توسط سعیده کمائی فرد تصحیح و به همت مؤسسه میراث مکتوب به زیور چاپ آراسته شده است. مصحح در مقدمه تصحیح درباره نسخه خود می‌نویسد:

در معرفی نسخه‌های موجود این تفسیر، آقای دکتر ماهیار به ۷ نسخه و مرحوم دانش‌پژوه به ۲۷ نسخه اشاره کرده‌اند که تا کنون شناخته شده است که از این نسخ، ظاهراً تنها دو نسخه آن نسبتاً کامل است. این جانب با توجه به این امتیاز در کنار سایر مزایا، همچون

قدمت و دقت و نزدیک بودن به حوزه زبانی مفسر، در تصحیح و مقابله متن از آنها بهره برده‌ام (زاهد درواجگی، ۱۳۹۸: سی‌وشش).

البته شایان یادآوری است که تاکنون از این تفسیر بیش از صد دست‌نویس در نقاط مختلف جهان به‌ویژه مشرق‌زمین شناسایی شده است که در این مقاله مجال بحث درباره آنها نیست.

۲.۱ پیشینه پژوهش (تفسیر)

از آنجاکه تفسیر *لطائف‌التفسیر* یکی از تفاسیر کهن فارسی است، محققانی به معرفی و تصحیح آن پرداخته‌اند:

عبّاس ماهیار در مقاله «*لطائف‌التفسیر*» (۱۳۶۱)، به معرفی این تفسیر پرداخته و برخی دست‌نوشته‌های آن را معرفی کرده است. محمدتقی دانش‌پژوه نیز در مقاله «تفسیر درواجگی» (۱۳۶۱)، ۲۷ دست‌نوشته شناخته شده از *لطائف‌التفسیر* را معرفی کرده است.

در سال ۱۳۹۵ عبدالله رادمرد و عبدالله غفرانی جلد اول (از دیباچه مصنف تا پایان سوره بقره) تفسیر یادشده را به همت بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی تصحیح و روانه بازار کردند. پس از انتشار این تصحیح، حمیدرضا سلمانی در مقاله‌ای با عنوان «این طبل بلندبانگ در باطن هیچ» (۱۳۹۶)، به نقد تصحیح مزبور پرداخت.

بر اساس جستجوهای نگارندگان مقاله حاضر، تاکنون پژوهش مستقلی که به تصحیح جدید بپردازد، صورت نگرفته است.

۲. نقد شکلی (صوری)

پرداختن به مسائل مربوط به ظاهر لفظ در کار تصحیح چه‌بسا اهمیتی کمتر از مسائل محتوایی نداشته باشد؛ چراکه لفظ و معنا به گونه‌ای درهم‌تنیده‌اند و از یکدیگر تفکیک‌ناپذیرند. خوانش نادرست یک واژه، گاهی معنای جمله را عوض می‌کند و موجب برداشت نادرستی از متن می‌شود. در این بخش شیوه نگارش، رسم‌الخط، اغلاط مطبعی و زواید متن بررسی و نقد می‌شود.

۱.۲ اغلاط مطبعی

در تصحیح حاضر خطاهای مطبعی که البته تعداد آن‌ها کم نیستند، خواننده را گمراه می‌کند؛ در ادامه برخی از این اشتباهات متن، به جهت اختصار در جدولی ذکر می‌شود. یادآور می‌شویم که شاید خُرده گرفته شود که ممکن است برخی از این موارد چندان مهم نبوده است، اما غرض ما این است که نشان دهیم که مصحح، در بسیاری از موارد به‌ظاهر جزئی دچار بروز خطاهایی شده که دست‌کم از اعتماد بر درست‌خوانی متن می‌کاهد.

جدول ۱. اغلاط مطبعی

شماره صفحه	غلط‌نامه	درست‌نامه	تصویر نسخه اساس
۲۳۱۴	وصف	بصف	
۲۳۱۷	لیلا	لثلا	
۲۳۱۷	زخم استاره	رجم استاره	
۲۳۱۹	المیم بالیاء	المیم بالباء	
۲۳۱۹	حییت به	جیت (جئت) به	
۲۳۲۱	نکران	منکران	
۲۳۲۵	لایصروا	فلایصرف	
۲۳۲۶	سیرا لصداع	یثیر الصداع	
۲۳۲۶	الثالث فیء	الثالث یقیء	
۲۳۲۷	تعنوا	بعنوا	
۲۳۲۷	بینند	بنشینند	
۲۳۲۷	معنی	یعنی	
۲۳۲۸	حضرتنا	حضرتها	

شماره صفحه	غلط‌نامه	درست‌نامه	تصویر نسخه اساس
۲۳۲۹	ما بعد	ما یعد	
۲۳۳۰	اطبعی	آمیعی	
۲۳۳۳	غد	غل	
۲۳۳۷	مثله	مستله	
۲۳۴۰	نصر البشارتین	لصق البشارتین	
۲۳۴۰	غالب و قاهر و دشمن	غالب و قاهر و دشمن ایشان	

۲.۲ نادرستی‌های نگارشی

استفاده از علائم ویرایشی اغلب کمک بزرگی به خوانش درست متن می‌کند؛ باز جایگزینی علامتی به جای علامت دیگر باعث فهم نادرست متن می‌شود. دیده شده که گاهی کمترین تغییر در نقطه‌گذاری کلمات و حروف و یا جابه‌جایی حرفی به جای حرف دیگر، معنی را تغییر داده و برداشت نادرستی از معنای مراد گوینده را به دنبال داشته است. حتی در مواردی این اغلاط، ویراستار را نیز به اشتباه انداخته و او بی‌خبر از ضبط نادرست کلمه، برای معنادار کردن عبارت، ادامه جمله را تغییر داده و ضبطی تازه و کاملاً مغایر با مراد نویسنده در متن ایجاد کرده است. این نوع نادرستی‌ها هرچند در نمونه انتخابی ما خیلی زیاد نیست و تعداد آن‌ها نسبت به بدخوانی‌ها کمتر است، اما ساحت تفسیر از این نقص مبراً نیست و یادآوری موارد وارد شده در سوره صافات خالی از فایده نیست.

- ص ۲۳۲۰:

«یعنی بزرگ است از کفر ایشان نزد من به وبال و عقوبت ایشان، فسوس می‌دارند به تو و بدین قرآن». علامت ویرگول (،)، باید به بعد از کلمه «عقوبت» منتقل تا خوانش جمله درست شود. در واقع، عبارت باید چنین باشد: «یعنی بزرگ است از کفر ایشان نزد من به وبال و عقوبت، ایشان فسوس می‌دارند به تو و بدین قرآن».

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۰۹

- ص ۲۳۲۰:

«أ إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَاباً أَى صرنا تراباً وَ عِظَاماً: گویند چون ما خاک گردیم و استخوان پوسیده...». با توجه به اینکه «عظاماً» عطف است به «تراباً»، طبق رسم و قرار مصحح، باید هر دو به صورت قرآنی نوشته می‌شد. نیز اینکه علامت «:» بعد از «عظاماً»، باید منتقل شود به بعد از فعل «گویند». عبارت درنهایت چنین می‌شود: «أ إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَاباً أَى صرنا تراباً وَ عِظَاماً گویند: چون ما خاک گردیم و استخوان پوسیده...».

- ص ۲۳۲۰:

«أَنَّا لَمَبْعُوثُونَ: ما برانگیختگان باشیم؟». مصحح محترم، همین آیه قرآنی را در سطر بالاتر به این صورت آورده است: «أ إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَاباً أَى أِنَّا لَمَبْعُوثُونَ» شایسته است به حیث رعایت رسم الخط واحد، متن یکدست شود.

- ص ۲۳۲۴:

«وَ يَقُولُونَ أ إِنَّا لَنَارِكُوا آلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَّجْنُونٍ أَى يقول شاعر؛ گفت چون توحید و حق بشنوند گویند آیا ما دست بازدارنده‌ایم عبادت خدایان خود را به قول شاعری دیوانه‌ای؟ سخن می‌گوید منظوم چنانکه شاعران گویند!». به اعتقاد ما مصحح در خوانش و علامت‌گذاری متن در موضع مشخص شده اشتباه کرده است. درواقع، «ای» که به کلمه «دیوانه» چسبیده است، «أی» تفسیری است و باید از کلمه قبل از خود جدا نوشته شود. به این اعتبار، جمله اخیر چنین باید خوانده شود: «آیا ما دست بازدارنده‌ایم عبادت خدایان خود را به قول شاعری دیوانه؟ أی سخن می‌گوید منظوم چنانکه شاعران گویند!».

- ص ۲۳۲۵:

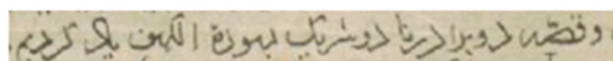
«إِطَافٌ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ می‌گردانند بر ایشان از جام‌ه‌اء سپید روشن صافی روان والکأس القدح المملوء المتتابع مِنْ مَعِينٍ أَى من العيون الجارية». مصحح محترم باید بعد از «المتتابع» حتماً علامت «:» می‌گذاشت؛ زیرا جمله در آنجا تمام شده است. شایان یادآوری است که عبارت «مِنْ مَعِينٍ»، قرآنی است و عبارت بعدازآن، توضیح آن است.

- ص ۲۳۲۷:

«عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ مِنْ آخِبَارِهِمْ مِنْ حِينَ تَعْنَوْنَا إِلَى أَنْ دَخَلُوا الْجَنَّةَ...». در این عبارت، دو اشتباه صوری صورت گرفته است. اول اینکه «من آخِبَارِهِمْ» در آیه مورد نظر نیست و مصحح آن را قرآنی فرض کرده است و به صورت پُررنگ نوشته است. دو دیگر آنکه تعنوا، غلط مطبعی است و صحیح آن «بعثوا» است.

- ص ۲۳۲۷:

«قصه دو برادر یا دو شریک به سوره الكهف یاد کردیم...» (۲۳۲۷/۴). باید به صورت «سوره الكهف» نوشته می شد. در نسخه اساس (برگ، ۱۲۰A) نیز به همین صورت است:

- ص ۲۳۳۶:

«آنگاه حجت آشکارا کرد و عیب بتان آشکارا گفت أَفَلَا تَعْقِلُونَ هوش تان نیست». در متن، باید بعد از کلمه «آشکارا» دوم، علامت «ه» بیاید وگرنه خواننده دچار اشتباه در خوانش می شود. در واقع، متن چنین می شود: «آنگاه حجت آشکارا کرد و عیب بتان آشکارا، گفت: أَفَلَا تَعْقِلُونَ هوش تان نیست».

- ص ۲۳۵۱

«وَإِنْ جُنَدْنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ أَى الرَّسُلِهِمُ الْمَنْصُورُونَ عَلَى مَنْ كَذَّبَهُمْ وَ كَفَرُ بِهِمْ لِأَنَّهُمْ جُنْدُ اللَّهِ وَ الْكُفَّارُ جُنْدُ الشَّيَاطِينِ وَ حَزْبُهُ». دو عبارت مشخص شده باید به صورت جدا نوشته شود به این صورت: «الرسل هم» و «كذب بهم».

- ص ۲۳۵۲

«روا بود که شتافتن به عذاب به معنی ثبات بود برخلاف کما قال الله تعالى: فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ». عبارت «فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ» (بقره: ۱۷۵) قرآنی است و مصحح آن را باید پُررنگ می نوشت.

برخی زواید که در متن باقی مانده است

دست‌نویس اساس با اینکه نسخه مضبوطی است، گاهی نیز خطاهایی دارد که برخی از آن‌ها را می‌توان بر اساس نسخ دیگر و یا حدس و قیاس اصلاح کرد. به عبارت دیگر، در متن دست‌نویس اساس، گاهی با کلمات و عباراتی مواجه می‌شویم که تکرار مطلب قبلی است که بی‌هیچ دلیلی در متن آمده است و در واقع، زاید است. مصحح در اغلب جای‌ها، متوجه این زواید شده است و در پاورقی به آن اشاره کرده است، اما برخی از موارد را تشخیص نداده و آن زواید وارد متن شده متن را از حیث انتفاع ساقط کرده است. در ادامه به چند مورد اشاره می‌شود:

- ص ۲۳۲۱:

«امروز یکدیگر را از عذاب برهانید چنانکه نصرت می‌کردید به دنیا یکدیگر را بر ظلم و شرک و این استفهام است به معنی نهی توبیخ». مصحح محترم دقیقاً ضبط دو نسخه مورد استفاده خود را در متن آورده است؛ اما با توجه به سیاق متن، «نهی» زاید می‌نماید. در واقع، جمله این‌گونه به سامان است: «... و این استفهام است به معنی توبیخ».

- ص ۲۳۲۲:

«و این مناظره اتباع با سران است در دوزخ به قرآن بسیار است». با توجه به متن و سیاق عبارت و شناختی ما که از بقیه این متن داریم، «است» از تصحیح قیاساً باید ساقط می‌شد.

- ص ۲۳۲۶:

«نفی کرد از ایشان پسودن کسی دیگر، دل‌خوشی جفتان ایشان را، و باز در وصف غلامان نفی این معنی نیست دانستیم که ایشان این معنی را نه‌اند». در این عبارت، کلمه «نفی» زاید است.

- ص ۲۳۲۷:

«قوله تعالی: و قال قائل منهم انی کان لی قرین به معنی یقول است بگوید گوینده از ایشان یعنی ازین مخلصان که مرا قرینی بود چون معنی مرا یاری بود...». «چون» در عبارت مانحن‌فیه زاید است. شایان یادآوری است که مصحح، از ضبط نسخه اساس

به اشتباه عدول کرده و «یعنی» را به «معنی» بدل کرده است. عبارت صحیح این است:
«... مرا قرینی بود یعنی مرا یاری بود...».

- ص ۲۳۳۴:

«علم را نجوم گفت، چرا؟ زیرا که چنانکه به ستاره راه دنیا توان برد به نور علم آمد
راه دین و شریعت توان برد». در این عبارت، «آمد» زاید است.

- ص ۲۳۳۹:

«قَدْ صَدَّقْتَ الرَّؤْيَا به درستی که راست کردی خواب ما را یعنی وفا کردی ذابح
بدانچه یاد کردیم». علی‌رغم اینکه مصحح محترم در پاورقی گفته است: «ذابح:
[نسخه بدل] گنج ندارد»، اما آن را در متن حفظ کرده که زاید است.

۳.۲ تصرف در متن بدون یادآوری در پاورقی

از راه‌های جلب اعتماد مخاطب در کار تصحیح، امانت‌داری و حفظ میراث گذشتگان بدون کم‌وکاست است. مصحح ولو با نیت اصلاح متن، نباید به اختیار یا به اجتهاد واژه‌ها را کم یا زیاد یا تغییر و یا جابه‌جا کند. کمترین دخالت و تصرف در متن بدون یادآوری و آگاه کردن مخاطب از آن، اعتبار متن و ضبطها را خدشه‌دار و مخاطب را در صحت ضبطها مردد می‌کند؛ به‌ویژه چنین متنی که استفاده‌کنندگان از آن، پژوهشگران عرصه تاریخ زبان و کلام و فقه و لغت و تفسیرند. در ادامه به چند نمونه از این‌گونه تصرف اشاره می‌کنیم:

- ص ۲۳۲۷:

«چون یکدیگر ببینند از اخبار و احوال یکدیگر می‌پرسند که دنیا چون گذاشتی». در نسخه اساس، به جای «ببینند»، «بنشینند» ثبت شده است. مصحح در ضبط نسخه اساس تصرف کرده و واژه نادرست را جایگزین واژه درست کرده است و در پاورقی هم توضیحی نداده است.

- ص ۲۳۲۹:

«اکنون خداوند از بعد اخبار از معاملت کافران [در] دوزخ و ملامت اتباع و قاده، می ترغیب کند بندگان را...». بعد از کلمه دوزخ، عبارت «و مسایلت» در نسخه اساس وجود

بررسی تصحیح لطائف‌التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۱۳

دارد که مصحح بی‌هیچ دلیل آن را نکرده و اشاره‌ای به این دخل و تصرف هم نداشته است.

- ص ۲۳۴۱:

«نصرت کردیم‌شان بی‌سپاه و بی‌رنجی بر ایشان و بی‌حرب ایشان، تا [بودند] ایشان غالب و قاهر و دشمن مغلوب و مقهور و هلاک‌شده». بعد از کلمه دشمن، در نسخه اساس «ایشان» از قلم افتاده یا مصحح آن را انداخته و اشاره‌ای به آن نکرده است.

۳. نقد محتوایی

گذشته از اشکالات صوری که پیش‌ازاین آن‌ها را برشمردیم، نقص‌های محتوایی زیادی در تصحیح *لطائف‌التفسیر* وجود دارد که برای سهولت بررسی، آشفته‌گی‌های محتوایی متن *لطائف‌التفسیر* به چند بخش تقسیم می‌شود: عدم استفاده از دست‌نویس‌های معتبر و ناقص ماندن بخشی از متن، بدخوانی‌ها و تصحیف‌ها، گمانه‌زنی‌های نادرست. در ادامه به این موارد می‌پردازیم.

۱.۳ عدم استفاده از نسخ معتبر دیگر و ناقص ماندن بخشی از متن

توجه کردن و اهمیت دادن به نسخه‌های معتبری از قبیل نسخه محفوظ در کتابخانه آستان قدس می‌توانست مشکلات زیادی از متن *لطائف‌التفسیر* را مرتفع و از غلط‌خوانی و بدخوانی‌ها جلوگیری کند؛ در مواردی که ضبط نسخه ملک (نسخه اساس) اشتباه یا ناخوانا بوده نسخه آستان قدس باید به کار گرفته می‌شد. درست است که ظاهراً نسخه آستان قدس و گنج‌بخش از یک تیره است، اما در قدمت و صحت، هیچ‌یک از نسخ به پای نسخه آستان قدس نمی‌رسند و اعتبار آن به مراتب بر گنج‌بخش متأخر ترجیح دارد. از این نسخه که بگذریم، نسخه محفوظ در کتابخانه ابوریحان بیرونی تاشکند است که چون کاتبی خوش‌خط و باسواد داشته در خوانش ابهامات متن کمک زیادی به مصحح می‌کند. کنار گذاشتن این دو نسخه، باعث انواع و اقسام بدخوانی‌ها شده و متن را از حیث انتفاع خارج کرده است. علاوه بر این، در مواردی هم که نسخه اساس و گنج‌بخش هر دو افتادگی داشته‌اند یا ضبط هر دو اشتباه است کار مصحح دشوار گشته که از طریق دو نسخه مذکور، ضبط‌های نادرست زیادی به متن منتقل شده است. جدول زیر به خوبی چنین نقصی را نشان می‌دهد:

جدول ۲. مقایسه بین نسخه‌ها

نسخ معتبر دیگر	سوره / آیه	متن چاپی (نسخه اساس و گنج)	شماره
قال ابن مقسم رحمه الله اصله الصافات صافقة و صاففتان و صاففات ادغمت الفاء فى الفاء فصارت صافات	۲۳۱۴	قال ابن مقسم رحمه الله اصله الصافات صافقة و صاففتان و ادغمت الفاء فى الفاء فصارت...	۱
بنگر يا به صف مطيعانى يا به صف عاصيان و قيل أراد به صفوف الغزاة يعنى سوگند از خداوند تع به صف غازيان كه تن و مال و جان فدا کرده‌اند.	۲۳۱۴	بنگر يا به صف مطيعانى يا به صف عاصيان يا به صف غازيان كه تن و مال و جان فدا کرده‌اند.	۲
انه جعل الواو بدلاً عن حرف الباء و اضمر قوله أقسم اقتصاراً و اختصاراً و حروف القسم...	۲۳۱۴	انه جعل الواو بدلاً عن الباء و اضمر قوله اسم اختصاراً أو حروف القسم...	۳
و قيل ذكراً مصدر است بدل از تلاوت و اين از عادت عرب است كما قال الله تع: وَ أَلَّهُ أُتْبِتْكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتاً و اين مدح است ملائكه را به خواندن قرآن...	۲۳۱۵	و قيل ذكراً مصدر است بدل از تلاوت و اين از عادت عرب است ملائكه را به خواندن قرآن...	۴
گوش ندارند به سخن ملاً أعلى و التسمع هو التعرض للسمع...	۲۳۱۷	گوش ندارند به سخن ملاً أعلى و التسمع هو التعريض السماء... [مصحح در پاورقى آورده است: ط: السماع]	۵
أى آية دالة على وحدانية الله تعالى و معجزة على صحة نبوتك يستسخرون و چون معجزه و نشانی بینند قاطع...	۲۳۲۰	أى آية دالة على وحدانية الله تعالى و معجزه بینند قاطع...	۶
آنگاه خبر داد كه اين بعث چگونه خواهد بودن گفت: يك بانگ با هول و با فرع بود هميدون همه خلق زنده شوند فإذا هم ينظرون و در قيامت ايستاده باشند و مي‌نگرند در احوال قيامت...	۲۳۲۰	آنگاه خبر داد كه اين بعث چگونه خواهد بودن گفت: يك بانگ يا فرع بود در احوال قيامت...	۷
و قيل أزواجهم أى قرناءهم كما قال الله تع: و قَيِّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ و قال ابن عباس -رض- و أزواجهم و أتباعهم و أشياعهم و قيل أزواجهم أى نساءوهم...	۲۳۲۱	و قيل أزواجهم أى نساءوهم...	۸
و ما كان لنا عليكم من سلطان نبود ما را كه قاده‌ايم بر شما سلطان يعنى قهر و جبر كه شما را به كفر آوردن مي‌كنيم!	۲۳۲۲	و ما كان لنا عليكم من سلطان يعنى قهر و جبر كه شما را به كفر آوردن مي‌كنيم!	۹
ليكن مراد از وى نعمت‌هاى است و طعام‌هاى كه حكيم آن نعمت‌ها در لذت حكيم ميوه‌هاى	۲۳۲۵	ليكن مراد از وى نعمت‌هاى است كه بخورند...	۱۰

ردیف	متن چاپی (نسخه اساس و گنج)	تصحیح	نسخ معتبر دیگر
			دنیاست که بخورند...
۱۱	قال ابو عبیده المعین للظاهر الجاری یرخرج من الحجر قليلاً فیجرى یقال لعجز [إذا أخذ فی الجریان]...	۲۳۲۵	قال ابو عبیده رض- المعین الطاهر الجاری <u>أی</u> یرخرج من الحجر قليلاً فیجرى یقال <u>أمعن</u> الماء إذا أخذت فی الجریان...
۱۲	قال الفراء -رحمه الله- له معنیان إذا نفذ خمره أو ذهب عقله یقال أنرف یعنی مخلصان را شراب هرگز سیری نشود.	۲۳۲۶	قال الفراء له معنیان إذا خمره أو ذهب عقله یقال أنرف القوم إذا انقطع شرابهم یعنی مخلصان را هرگز نه شرابشان سیری شود.
۱۳	می پرسند که دنیا چون گذاشتی. قال به معنی یقول است...	۲۳۲۷	می پرسند که دنیا چون گذاشتی و احوال و افزاع قیامت چون گذاشتی قال به معنی یقول است...
۱۴	فضل و منت پادشاه بودی بر من به توفیق وعصمت وی، متابعت کردم ترا، هرآینه من با تو حاضر بودم درآتش! آنجا بودم که تویی! این شکرست از خداوند عز و جل...	۲۳۲۸	فضل و منت پادشاه بودی بر من به توفیق وعصمت وی، متابعت کردم تو را؛ هرآینه من با تو حاضر بودم درآتش، آنجا بودم که تویی، این شکر است از وی مر خداوند عز و جل را...
۱۵	و قیل یرخرج الحمیم بالزقوم للغساق...	۲۳۳۰	و قیل یمزج الحمیم بالغساق...
۱۶	این است طعام و میوه اهل دوزخ...	۲۳۳۰	این است طعام و میوه ایشان بدل طعام و میوه اهل بهشت...
۱۷	إلا عباد الله المخلصین اگر به معنی لکن داری روا بود معنی چنان بود فانظر کیف جرى عليهم سوء العاقبة أأ عباد الله المخلصین	۲۳۳۲	إلا عباد الله المخلصین اگر إلا به معنی لکن داری روا بود یعنی [لکن] برهانیدیم بندگان مخلص را از عذاب و اگر به معنی استثناء حقیقت داری روا بود معنی چنان بود فانظر کیف جرى عليهم سوء العاقبة أأ عباد الله المخلصین
۱۸	قال ابن عباس رضی الله عنها- اهل کشتی همه بمردند و نسل از پسران نوح بیبوست سام ابوالعرب و العجم، حام ابوالحیثه و یافث ابوالرؤم و الترتک والصفالب و الخزر و گفته اند که تنها نسل از اولاد نوح بیبوست و بعضی گفته اند که تنها نسل از اولاد نوح که نیبوست بلکه از دیگران هم پیوست بدان دلیل که خدای گفت عز و جل: ذریه من حملنا مع نوح و قال تع: و علی أمم مین معک و أمم ستمت لهم و آنکه بر تأویل اول رود ازین جواب دهد ذریه من حملنا مع نوح من اهل و ولده...	۲۳۳۲	قال ابن عباس رضی الله عنها- اهل کشتی همه بمردند و نسل از پسران نوح بیبوست سام ابوالعرب و العجم، حام ابوالحیثه و یافث ابوالرؤم و الترتک والصفالب و الخزر و گفته اند که تنها نسل از اولاد نوح بیبوست و بعضی گفته اند که تنها نسل از اولاد نوح که نیبوست بلکه از دیگران هم پیوست بدان دلیل که خدای گفت عز و جل: ذریه من حملنا مع نوح و قال تع: و علی أمم مین معک و أمم ستمت لهم و آنکه بر تأویل اول رود ازین جواب دهد ذریه من حملنا مع نوح من اهل و ولده...

شماره	متن چاپی (نسخه اساس و گنج)	شماره	نسخ معتبر دیگر
۱۹	گفت: ما لَكُمْ لَا تَنْطَفُونَ چه بوده است تان تا سخن نمی‌گویید و این از عادت خلق است که چیزی از آن دشمن هلاک کنند در آن ساعت هلاک، تقریر را گویند منفعت بردارید بدین.	۲۳۳۶	گفت: ما لَكُمْ لَا تَنْطَفُونَ چه بوده است تان که سخن نمی‌گویید و این از عادت خلق است که چیزی از آن دشمن هلاک کنند در آن ساعت هلاک، تقریر را گویند بیا، هان منفعت بردارید بدین.
۲۰	یعنی زن لوط را که وی از ماندگان بود در هلاک قوله... هلاک قوله...	۲۳۴۴	یعنی زن لوط را که وی از ماندگان بود در هلاک قوله: ثم دمرنا الآخرين ورا با گرویدگان برهانیدیم و دیگران را هلاک کردیم قوله...
۲۱	أَلَكُمُ الذِّكْرُ وَلَهُ الْأُنْثَى، بَلْكَ إِذَا قَسَمَهُ ضِيزِي این قسمت کز بود و مقتضای عقل عدل بود...	۲۳۴۷	این قسمت کز [و] جور بود و مقتضای عقل عدل بود...
۲۲	عرب فرشته را جنة گوید که عقلش پوشیده است.	۲۳۴۹	عرب فرشته را جنة گوید چنانکه پریان را، که هر دو پوشیده‌اند از چشم خلق ازینجاست که دیوانه را مجنون گویند که عقلش پوشیده است.
۲۳	ما أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ نیستید شما به وی یعنی بدین بت عبادت ایشان فتنه‌کننده یعنی گمراه‌کننده...	۲۳۵۰	ما أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ نیستید شما به وی یعنی بدین بت یا بدین عبادت ایشان فتنه‌کننده یعنی گم‌کننده...
۲۴	زود بود که بدانند چون خود را مقهور ببندد و شما را قاهر و غالب که به ازل وعده نصرت سابق شده است از ما مر رسولان ما را.	۲۳۵۱	زود بود که بدانند چون خود را مقهور ببندد و شما را قاهر و غالب روز بدر که به ازل وعده نصرت سابق شده است از ما مر رسولان ما را.

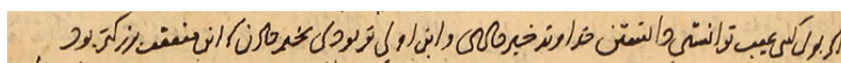
۲.۳ بدخوانی‌ها و تصحیف‌های متن

در خوانش سوره صافات از این تفسیر، ما به مواردی برخوردیم که اگر مصحح محترم تأمل و دقت بیشتری می‌کرد و شناخت عمیق‌تری از نوع خط و نگارش نسخه اساس می‌داشت چنین بدخوانی‌هایی را مرتکب نمی‌شد؛ اما شوربختانه در کنار موارد یادشده، بدخوانی‌هایی از جنس تصحیف و تحریف نیز به درون این متن راه پیدا کرده است: نمونه‌هایی که در زیر به آن‌ها اشاره شده است نشان می‌دهد که اگر مصحح محترم بافت کلام را همواره مدنظر می‌داشت و دغدغه بیشتری برای معنی‌داربودن متن به‌ویژه جملات عربی می‌داشت یا قواعد صرفی و نحوی و قرائن لفظی و درون‌متنی را توجه بیشتری می‌کرد دچار چنین خطاهای آشکاری نمی‌شد.

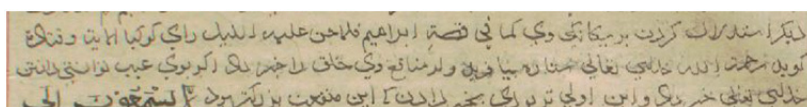
بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۱۷

- ص ۲۳۱۶: عیب / غیب

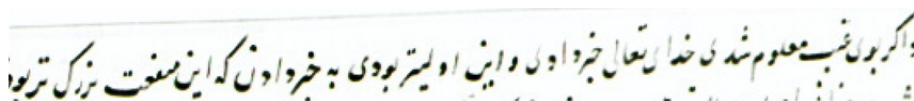
«و قتاده گوید - رحمه الله - خداوند تعالی ستاره بیافرید و از منافع وی خلق را خبر داد اگر به وی کسی عیب توانستی دانستن خداوند تعالی خبر دادی...» (۲۳۱۶/۴). در عبارت مزبور، «عیب» معنای محصلی ندارد. در نسخه آستان قدس رضوی (برگ، ۳۵۴۸) «عیب» ضبط شده است:

در نسخه اساس (برگ، ۱۱۸B) نیز عبارت به همین شکل ضبط شده است:

در نسخه کتابخانه تاشکند (برگ، ۵۴۵A) عبارت به صورت «غیب» ضبط شده است و بر اساس سیاق متن، همین ضبط صحیح است:

- ص ۲۳۱۷: الرَّحْمَةُ / الرَّاجِمَةُ

«إِنَّا حَفِظْنَا السَّمَاءَ بِالْكَوَاكِبِ الرَّحْمَةِ مِنَ الشَّيَاطِينِ». در نسخه‌های مورد استفاده مصحح، عبارت دقیقاً چنین است. کلمه «الرَّحْمَةُ»، اشتباه واضح نسخ است که مصحح آن را درنیافته و به همان شکل در متن مصحح خود آورده است. در واقع، با توجه به نسخ دیگر و نیز بافت درون‌متنی، کلمه صحیح «الرَّاجِمَةُ» است.

- ص ۲۳۱۸: نازل آی اُضِيهَا / نارک آی اُضِيهَا

«و قال ابو عبیدة رضی الله عنه الثَّاقِبُ المَضِيُّ یقال نار ثاقب آی مضی و یقال اُثقب نازل آی اُضِيهَا...». عبارت «نازل آی اُضِيهَا» بدخوانی‌ای است که از رهگذر نسخه اساس و نسخه گنج به دلیل عدم توجه به بافت، وارد متن شده است. صحیح عبارت یادشده چنین است: «نارک آی اُضِيهَا». ابن قتیبه در غریب القرآن (۱۳۹۸ هـ: ۳۱۸/۱) آورده است: «فَأْتَبَعَهُ أَى لِحَقِهِ شِهَابٌ ثاقِبٌ كوكب مضیء بین. یقال: اُثقب نارک، آی

أضئها». در لسان‌العرب (۱۴۱۴: ۱/۲۴۰) نیز آمده است: «قَالَ الْفَرَاءُ: الثَّقِيبُ الْمُضِيُّءُ؛ وَقِيلَ: النَّجْمُ الثَّقِيبُ زُحَلٌ. وَالثَّقِيبُ أَيْضاً: الَّذِي ارْتَفَعَ عَلَى النُّجُومِ، وَالْعَرَبُ تَقُولُ لِلطَّائِرِ إِذَا لَحِقَ بَطْنِ السَّمَاءِ: فَقَدْ ثَقِبَ، وَكُلُّ ذَلِكَ قَدْ جَاءَ فِي التَّفْسِيرِ. وَالْعَرَبُ تَقُولُ: اتَّقِبَ نَارَكَ أَيْ أَضْئَهَا لِلْمَوْقِدِ».

- ص ۲۳۱۸: نگاه بیان / نگاه بانان

«و قال الله تعالى: أَنَا كَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مَلِيئَةً حَرَساً شَدِيداً وَ شُهْباً با این اخبار و با چندین نگاه بیان و بودن چون درست آید...». در عبارت بالا، «نگاه بیان» در ترجمه آیه هیچ معادل ترجمه‌ای ندارد. با توجه به آیه قرآن، «نگاه بیان»، تصحیفی از «نگاه بانان» است. ناگفته پیداست که «نگاه بانان»، معادل «حراساً» در آیه مورد بحث است.

- ص ۲۳۱۹: رافع / راجع

بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ، يقرأ بفتح التاء و رفعه فمن فتح فمعناه بل أنت عجبت مما أوحى الله تعالى إليك في نظمه و إعجازه و ما إشتهل عليه من العجائب و يسخر هؤلاء المشركون و يقولون أنه سخر و الثاني بل عجبت من شركهم و إعراضهم عن التدبر لما جئيت به و هم يسخرون منك فيما تدعوهم إليه و من قرأ بالرفع فهو رافع إلى الله تعالى.

در عبارت مورد نظر، جدای از اشتباه مطبعی که در بخش ابتدایی به آن اشاره کردیم (نک. جدول شماره ۱. جیبت به)، کلمه «رافع»، تصحیف کلمه «راجع» است. عبارت مزبور با توجه به ضبط مختار مصحح محترم فاقد معنای مورد نظر مفسر است. بحث مفسر بر سر واژه «عجبت» است که اگر آن را با فتحه بخوانیم (عجبت)، به «انت» (پیامبر) برمی‌گردد و قاعدتاً اگر آن را با ضمه بخوانیم (عجبت) به خداوند بر خواهد گشت (جهت مزید اطلاع بنگرید به: الأسماء و الصفات، ۱۴۱۷: ۱/۶۴۱؛ تفسیر التبیان، ۱۴۰۹: ۸/۴۸۷).

- ص ۲۳۲۰: سخروا سخر / سخر و استسخر

أى و إذا وعظوا لا يتعظون أنهم خلقوا من طين لازب و لا يتفكرون و إذا رأوا آيةً يسئسخرُونَ أى آية دالّة على وحدانيّة الله -تعالى- و معجزه بيند قاطع بر وحدانيت من و حقّ نبوت تو فسوس کنند سخروا سخر بمعنى عجب و تعجب و استعجب.

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۱۹

بی توجهی به مسائل صرفی و نحوی این خوانش نادرست را ایجاد کرده است. در نسخه آستان قدس و نیز نسخه کتابخانه تاشکند، عبارت مشخص شده، به این صورت ضبط شده است: «سَخَّرَ و استسخَر». ادامه متن هم خوانش و ضبط نسخه‌های آستان قدس و تاشکند را تأیید می‌کند.

- ص ۲۳۲۱: محبوسون/محاسبون

«بَلْ هُمْ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ أَي محبوسون و پیش از آنکه در آتش درآیدشان به کرانه دوزخ به شمارگاه بازداریدشان که تا با ایشان شمار کنیم و از کردارهایشان سؤال کنیم». از آنجایی که در نسخه اساس، به جای واژه «محبوسون»، «محبون» آمده است، مصحح به ناچار ضبط نسخه بدل (گنج) را وارد متن کرده است، در صورتی که ضبط مختار نیز اشتباه است. مصحح محترم با مراجعه به منابع لغوی و تفسیری و نیز نسخ معتبر دیگر این تفسیر، می‌توانست دریابد که «محبوسون»، تصحیف «محاسبون» است. در تفاسیر دیگر در این خصوص آمده است: «قَالَ الضَّحَّاكُ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ يَعْنِي أَحْبَسُوهُمْ إِنَّهُمْ مُحَاسِبُونَ» (تفسیر ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۷/۷؛ نیز بنگرید به فتح القدير للشوكاني، ۱۴۱۴: ۴/۴۵۳).

- ص ۲۳۲۱: كيف تناصرون/أى تناصرون

«مَا لَكُمْ لَا تَنَاصِرُونَ كَيْفَ تَنَاصِرُونَ». نسخه اساس مصحح دقیقاً به همین صورت است، اما «كيف تناصرون» با سیاق متن هیچ تناسبی ندارد. با توجه به نسخه‌های معتبر دیگر و نیز مراد مفسر، عبارت «أى تناصرون»، صحیح است. در منابع تفسیری موجود نیز ذیل آیه مورد بحث، آمده است: «مَا لَكُمْ لَا تَنَاصِرُونَ أَي تَنَاصِرُونَ أَيهَا الْمَجْرُمُونَ» (التفسير المبين، ۱۳۸۴: ۵۸۸/۱). در صفوة التفسير (۱۴۱۷: ۳۲/۳) نیز آمده است:

مَا لَكُمْ لَا تَنَاصِرُونَ أَي مَا لَكُمْ لَا يَنْصُرُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا وَأَنْتُمْ هُنَا جَمِيعًا؟ وَكَلِمَةٌ فِي حَاجَةِ إِلَى النَّاصِرِ وَالْمَعِينِ؟ قَالَ الْمَفْسُورُونَ: هَذَا إِشَارَةٌ إِلَى قَوْلِ أَبِي جَهْلٍ يَوْمَ بَدْرٍ «نَحْنُ جَمِيعٌ مُتَنَصِّرٌ» وَأَصْلُ تَنَاصِرُونَ تَنَاصِرُونَ حَذَفَتْ إِحْدَى النَّاءِ يَنْ تَخْفِيفًا.

- ص ۲۳۲۴: يقول/لقول

«وَيَقُولُونَ أَا إِنَّا لَنَارِكُوا آلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَجْنُونٍ أَي يَقُول شاعر؛ گفت چون توحید و حق بشنوند گویند آیا ما دست بازدارنده‌ایم عبادت خدایان خود را به قول شاعری

دیوانه‌ای؟ سخن می‌گوید منظوم چنانکه شاعران گویند!». درباره عبارت مشخص شده دو نکته لازم است که گوشزد شود: اول آنکه «يقول» در نسخه اساس مصحح به وضوح «يقول» آمده است (نک. برگ ۱۱۹B):

اَبِ يَقُولُ مَاءً

دوم آنکه، «يقول/ بقول»، تصحیفی از «لقول» است.

- ص ۲۳۲۵: للظاهر / الطاهر؛ لعجز / أمعن

«قال ابو عبدة المعين للظاهر الجارى أى يخرج من الحجر قليلاً فيجری يقال لعجز إذا أخذت فى الجريان...». در عبارت یادشده بالا، قطعاً دو واژه مشخص شده غلط و حاصل تصحیف و تحریف است. به ترتیب، «للظاهر» تصحیف «الطاهر» و «لعجز»، تحریف «أمعن» است. پایبندی به نسخه اساس و نیز عدم تحقیق بایسته در اقوال راویان حدیث، سبب‌ساز بروز این تصحیف و تحریف شده است. در برخی کتب آمده است که: «الماء المعين: بفتح الميم وهو الطاهر الجارى على وجه الأرض» (سبل الهدى والرشاد، ۱۴۱۴: ۵۰۱/۱). ابن سیده نیز در *المختصر* (۱۴۱۷: ۴۵۳/۲) آورده است: «والماء المعين الجارى على وجه الأرض و معين الوادى كثر فيه الماء المعين ويقولون وإد ذو معنان وكيس بنبت أبو حنيفة معين الوادى معنانياً جرى فيه الماء ومعنانية مجاريه ومعن الماء ومعن وأمعن».

- ص ۲۳۲۵: فلاييصروا/ فلاينصرف

«بيضاء نعت الكأس ألا أنه على وزن الفعلاء فلاييصروا». در عبارت یادشده، «فلاييصروا» شکل تحریف‌شده «فلاينصرف» است. خوانش غلط نسخه اساس و نیز عدم تحقیق بایسته در صرف و نحو عربی، باعث به وجود آمدن این اشتباه در متن تفسیر شده است. آگاهی از صرف و نحو عربی مشکل این تحریف را می‌توانست برطرف کند؛ پرواضح است که «بيضاء» صفت «كأس» است و در حالت مجرور علامت فتحه گرفته است. در این خصوص در *الجدول فى اعراب القرآن* (۱۴۱۸: ۵۶/۲۳) آمده است: «بيضاء: نعت ثان لكأس، مجرور وعلامة الجرّ الفتحة ممنوع من الصرف».

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۲۱

- ص ۲۳۲۶: یزق / ینزف؛ متزوق / منزوف

«وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ بفتح الزاء أى لا يذهب عقولهم ولا يسكرون من يزق الرجل و هو متزوق...». عبارت مشخص شده، عیناً، در نسخهٔ اساس مصحح به همین صورت آمده است. عدم استفاده از نسخ معتبر دیگر این تفسیر و نیز عدم تحقیق بایسته و استفاده از منابع جانبی معتبر، باعث شده که متن مبهم و بی معنی شود. در نسخهٔ معتبر آستان قدس رضوی، عین عبارت یادشده چنین است: «من نَزَفَ الرَّجُلَ وَ هُوَ مَنْزُوفٌ». چنان که از عبارت پیداست، در اینجا صحبت از مست شدن و عقل از دست شدن به واسطهٔ شراب است. «نَزَفَ الرَّجُلَ» یعنی: مرد عقلش رفت و مست شد. در تفسیر التبیان شیخ طوسی (۱۹۰۴: ۴۹۴/۸) آمده است:

قرأ حمزة و الكسائي و خلف «ينزفون» بكسر الزاي على اسناد الفعل اليهم. الباقر بفتح الزاي حلی ما لم يسم فاعله- و من فتح فانه مأخوذ من نَزَفَ الرَّجُلَ، فهو منزوف و نَزَفَ، إذا ذهب عقله بالسكر، و أنزف فهو منزف به إذا فئت خمره؛ و يقال أنزف أيضاً إذا سكر.

- ص ۲۳۲۶: جالسات / حابسات

«قاصراتُ الطَّرفِ جالساتُ النظر كما قال الله تعالى: حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ...». «جالسات»، قطعاً، تصحیف کلمهٔ «حابسات» است. عدم توجهٔ مصحح محترم به معانی و الفاظ عربی و نیز پایبندی به نسخهٔ اساس، موجب این اشتباه شده است. «قاصرات» از «القصر» است که در معنای «یحبس» به کار رفته است. «قَصَرْتُ: أى حبست» (لسان العرب، ۱۴۱۴: ۱۰۰/۵). در کتاب اللباب فی علوم الکتاب آمده است: «قوله تعالى: حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ مقصورات أى محبوسات ومنه القصر؛ لأنه يحبس من فيه» (۱۴۱۹: ۳۵۹/۱۸). در تفسیر ابن ابی حاتم (۱۴۱۹: ۳۳۲۸/۱۰) آمده است: «عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَوْلِهِ: حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ حُورٌ بِيضٌ مَّقْصُورَاتٌ مَحْبُوسَاتٌ فِي الْخِيَامِ قَالَ: فِي بُيُوتِ اللُّؤْلُؤِ».

- ص ۲۳۲۶: دارند / دیدارانند

«گفت: وَ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا مَنثورًا و مانند نکردشان به چیز خوردنی دلیل است که ایشان منفعت دارند نه منفعت باطن را...». مصحح محترم، عیناً، متن نسخهٔ اساس را ضبط کرده است که معنای محصلی از آن

مستفاد نمی‌شود. «دارند»، تحریف کلمه «دیداراند» است. با توجه به اینکه در تفسیر این آیه مفسّر به منفعت ظاهر و باطن اشاره کرده است، تقریباً، بر ما یقین حاصل می‌شود که ضبط پیشنهادی ما (یعنی دیداراند) به صواب نزدیک است. زاهد درواجکی آورده است: «وَ حُورٌ عَيْنٌ، كَأَمْثَالِ اللَّوْلُؤِ الْمَكْنُونِ این دلیل است که از حور هم نفع ظاهر است به دیدار و هم نفع باطن به استمتاع» (همان).

- ص ۲۳۲۷: می‌گوید / می‌برآید

فَطَلَعَ فَرَاهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ أَى إِطْلَع يَهُودَا، فَرَاهُ قَرِينَهُ فِي وَسْطِ النَّارِ الْمَوْقُودَةِ وَ هُوَ تَفْسِيرُ الْجَحِيمِ، هَمِي از مقام خود نظاره کند اطلاع افتدشان بر همه اهل دوزخ به‌بند قرین خود را ابوفطروس را در میان آتش افروخته چون نخود بر سر دیگ می‌گوید و فرود رود... در نسخه اساس مصحح، عبارت مشخص شده دقیقاً به همین صورت آمده است که معنای دقیقی از آن به دست نمی‌آید. در نسخ معتبر دیگر لطائف‌التفسیر، مانند نسخه آستان قدس رضوی (برگ B ۳۵۶)، به جای «می‌گوید»، «می‌برآید» ضبط و ثبت شده است که صحیح همین است:

ز میان آتش افروخته چون نخود بر سر دیگ برآید و باز فرود می‌آید

مانند نخود بر سر دیگ آمدن و فروشدن، تصویری رایج بوده است. در مثنوی معنوی آمده است:

بنگر اندر نخودی در دیگ چون می‌جهد بالا چو شد ز آتش زبون
هر زمان نخود برآید وقت جوش بر سر دیگ و برآرد صد خروش...

(مولوی، ۱۳۸۵: ۵۲۲/۳)

- ص ۲۳۲۷: این / این

قَالَ تَاللَّهِ إِنَّ كِدْتَ لَتُرْدِينَ این یهودا سوگند یاد کرد تحقیق قول خود را به خدای که نزدیک بود که مرا هلاک کردی ای لقد قاربت أن تهلكني این تأکید راست و لام لَتُرْدِينَ جواب این و الرّدى الهلاك و کاد به معنی قارب آید.

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۲۳

پایبندی مصحح به نسخهٔ اساس و عدم توجه به بافت متنی، سبب آن شده است که در عبارت بالا، بدخوانی و تصحیف صورت بگیرد. در عبارت یادشده، «این»، تصحیف «إن» است. در خود آیهٔ مزبور نیز «إن» آمده است و اگر مصحح به این موضوع توجه می‌کرد، اشتباه کتابت نسخهٔ اساس را اصلاح می‌کرد.

- ص ۲۳۲۸: ... [آزادی] / این که ما در وی ایم از ایمنی

«إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ» یعنی ... [آزادی] از مرگ و رستگاری از عذاب و رسیدن به مراد ظفر و دولت و قوت بزرگ است. مصحح در پاورقی همین صفحه آورده است: «متن و گنج: + عبارت نامفهوم: ائنکما درونیم». بر کار مصحح محترم چند ایراد وارد است. اول آنکه مصحح عبارت نسخهٔ اساس را بدخوانی کرده است. در نسخهٔ اساس (برگ، ۱۲۰B) آمده است: « = این که ما در اویشم». دوم آنکه مصحح نگفته است که نسخهٔ اساس به جای [آزادی] که از نسخه بدل (گنج) به متن اضافه کرده است، چه چیز داشته است؟ در نسخهٔ اساس (برگ، ۱۲۰B) آمده است: «».

سوم اینکه اگر مصحح محترم، نسخهٔ معتبر آستان قدس رضوی را کلاً به یکسو نمی‌نهاد، عبارت را از آن متن می‌توانست اصلاح کند. در نسخهٔ آستان قدس رضوی (برگ، ۳۵۶A) عبارت چنین است: «یعنی این که ما در وی ایم از ایمنی...». نکتهٔ چهارم اینکه «قوت»، تصحیفی از کلمهٔ «فوز» است. «فوز بزرگ» دقیقاً برابر نهاد آیهٔ قرآن است: «الْفَوْزُ الْعَظِيمُ».

- ص ۲۳۲۹: و الترتک / و النزل

«هَذَا نُزِّلَهُمْ يَوْمَ الدِّينِ وَ الترتک هو ما بعد النَّزْلِ و لما معه دابة...». «الترتک» خوانش غلطی از «النزل» است که این خوانش غلط از سوی کاتب نسخهٔ اساس وارد متن شده است و مصحح نیز همان را در متن مصحح خود آورده است. استفاده از نسخه‌های معتبر دیگر و نیز تحقیق بایسته در این خصوص می‌توانست ابهام متن را برطرف کند. در نسخهٔ معتبر آستان قدس، عبارت چنین است: «النَّزْلُ هو ما يعدُّ لِلنَّزْلِ». در *ایسر التفاسیر* (۱۴۲۴: ۲۴۷/۵) آمده است: «قوله تعالى: هَذَا نُزِّلَهُمْ يَوْمَ الدِّينِ أَي هَذَا الَّذِي ذَكَرْنَا مِنْ طَعَامِ الضَّالِّينَ الْمَكْذِبِينَ وَ شَرَابِهِمْ هُوَ نَزْلُهُمُ الَّذِي نَنْزِلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ وَأَصْلُ النَّزْلِ مَا يَعْدُ لِلضَّيْفِ النَّزْلِ مِنْ قَرْيَةٍ: طَعَامٌ وَ شَرَابٌ وَ فَرَاشٌ». شایان یادآوری است که مصحح، «یعد»

را «بعد» خوانده است که ما این اشتباه را در بخش ایرادهای صوری (نک جدول شماره ۱) یادآور شده‌ایم.

- ص ۲۳۲۹: عذاب / عدد

«چنانکه خبر دادیم از عذاب موکلان دوزخ فتنه ایشان را: عَلَيَّهَا تِسْعَةَ عَشَرَ إِلَى أَنْ قَالَ: وَمَا جَعَلْنَا عَذَابَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا». «عذاب» در عبارت بالا، صحیح نیست و درست آن «عدد» است. در نسخه آستان قدس نیز «عدد» ثبت شده است (برگ، ۳۵۶A):

عدد موکلان دوزخ

شایان یادآوری است که عبارت قرآنی که در ادامه آن آمده دلیلی است بر صحّت ضبط «عدد».

- ص ۲۳۲۹: قران / قرار؛ راضه / أرضه؛ بینة / مرثیة

إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ أَي فِي قران الجحيم و راضه باز صفت کرد بود وی را گفت طَلَعَهَا كَأَنَّهُ رُؤْسُ الشَّيَاطِينِ قَبْحاً كَالشَّيَاطِينِ! و إن لم تكن من بینة فإن من عادة العرب ضرب المثل بها في الأشياء القبيحة دیدار این درخت زقوم در زشتی چون دیدار شیطان است.

ضبط نسخه اساس مصحح دقیقاً همین است؛ اما معنای متن به شکل حاضر، آشفته است. بر اساس نسخه آستان قدس رضوی و نیز مراجعه به منابع جانبی، در این عبارت چند بدخوانی صورت گرفته است که به ترتیب عبارت‌اند از: «قران» تصحیف کلمه «قرار»، «راضه» تصحیف «أرضه» و «بینة» تصحیف «مرثیة» است.

علاوه بر تصحیفاتی که در متن رخ داده است، یادآوری این موضوع حائز اهمیت است که «کالشیاطین» نیز اگر به صورت «فالشیاطین» چنانکه در نسخه آستان قدس (برگ، ۳۵۶B) نیز آمده، خوانده می‌شد، معنای محصل‌تری از آن به دست می‌آمد. باید گفت که در عبارت بالا، «بود» بعد «صفت کرد» زاید است که مصحح آن را حذف نکرده است.

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۲۵

- ص ۲۳۳۰: بَیِّن / نَبْت؛ حَيْث ذَاك / حَيَّة ذَات

«قال الفراء رحمه الله أنه بَیِّن قَبِيح الرُّؤُوس يَسْمَى [رؤوس الشَّيَاطِين و قال الفراء في العرب حَيْث ذَاك عرف قَبِيح الوجه يَسْمَى] شَيْطَانًا». در این عبارت، «بَیِّن» حاصل بدخوانی کلمه «نبت» است. عدم مراجعه به متون جانبی معتبر سبب شده است که مصحح عبارت نادرست نسخه اساس را عیناً ثبت کند. در *لسان العرب* (۱۴۱۴: ۲۶۹/۱۲) آمده است: «نبت قَبِيح يَسْمَى رُؤُوس الشَّيَاطِين». از آنجایی که نسخه اساس در همین عبارت یادشده افتادگی دارد، مصحح به ناچار از دست نویسنده گنج (نسخه گنج بخش) متن را کامل کرده است. در متن نسخه بدل نیز عبارت خالی از ابهام نیست؛ «حَيْث ذَاك»، شکل تحریف شده «حَيَّة ذَات» است. در اینجا نیز مصحح باید برای اطمینان از ضبط نسخه بدل به منابع رجوع می کرد که این اتفاق نیفتاده است. در کتاب *زاد المسير في علم التفسير* ابوالفرج جوزی (۱۴۲۲: ۵۴۳/۳) آمده است: «قال الفراء: والعرب تسمي بعض الحيات شيطانا، وهو حَيَّة ذُو عُرْف قَبِيحُ الوجه». ابوالفتوح رازی هم در *روض الجنان* (۱۳۷۶: ۱۹۹/۱۶) ذیل این آیه در خصوص «رؤوس الشياطين» چند وجه ذکر می کند که یکی از آن وجوه آن است که: «نوعی مار هست که عرب آن را «شیطان» می خواند».

- ص ۲۳۳۳: مَزْدَگان / مَزْدَكار

«و قال مجاهد - رحمه الله وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ بِمَانِدِيم و باقی داشتیم مدح و ثناء او را در آخرت (؟) ورا. آنگاه تفسیر کرد آن مدح و ثناء ورا». مصحح در پاورقی همان صفحه در خصوص علامت (؟) که در متن آورده است، نوشته: «متن: ظاهراً مَزْدَگان؛ گنج: مشرکان». با توجه به بافت متن و نیز نسخه آستان قدس رضوی، «مزدکار» شکل دیگر عبارت مبهم متن است که به نظر می رسد صحیح همین باشد.

- ص ۲۳۳۴: اسْتُوا / اسْوَأ؛ اَفْلَت / اَفَكْت؛ يَمُوت / هَوَتْ؛ مَخْتُونَهَا / تَنْحَتُونَهَا

«الإفك استوا الكذب الذي لا يتماسك و منه افلت الأرض فهي مأفوكة إذا يموت فلم يتماسك أي ان تسميتكم لهذه الأصنام التي مختونها إلهة قول يتماسك و لا يثبت عند التدبر بل يبطل كالشيء الذي يهوى إلى الأسفل». در همین عبارت کوتاه، چهار تصحیف به چشم می آید که عدم مراجعه به منابع لغوی و تفسیری معتبر متن را مبهم ساخته است. «استوا»، تصحیف «اسوأ» است. در منابع تفسیری می خوانیم که: «الإفك: أسوأ الكذب وأقبحه، و هو مأخوذ من أفك الشيء إذا قلبه عن وجهه فالإفك إذا هم الحديث

المقلوب» (تفسیر الشوکانی، ۱۴۱۴: ۱۲/۴). در التفسیر الوسیط طنطاوی (۱۹۹۸: ۹۵/۱۲) نیز آمده است: «أَفْكَاءُ آلِهَةٍ دُونَ اللَّهِ تُرِيدُونَ؟ وَالْإِفْكَ أَسْوَأُ الْكُذْبِ. يُقَالُ أَفَكَ فُلَانٌ يَأْفِكُ إِفْكَ فَهُوَ أَفُوكٌ». در تفسیر روح البیان (۱۱۲۷: ۴۵۷/۶) نیز آمده است: «والافک أسوأ الكذب وسمى الافک کذبا لانه مأفوک ای مصروف عن وجهه».

در عبارت یادشده از لطائف التفسیر، «افلت»، قطعاً، تصحیفی است از «افکت». ابن عرّاب در کتاب *تحاف الفاضل بالفضل المبنى لغير الفاعل* (۲۰۰۱: ۳۹/۱) آورده است:

أفك: الرجل بالفاء والكاف معنی ضعف عقله والمكان لم يصبه مطر وكسب به نبات وهى بها أفكا بالفتح قلت فى كتاب الأفعال أفكت الأرض معنی فهى مأفوكه لم تمطر وأفك الرجل كذلك فهو مأفوك لم يكن له عقل ولأ خیر فيه.

در ادامه باید گفت که با توجه به نسخه آستان قدس و نیز نسخه کتابخانه تاشکند، «یموت» و «مختونها»، تصحیف «هوت» و «تحتونها» هستند. با این توضیحات، شکل درست و صحیح عبارت مانحن‌فیه چنین است: «الإفك أسوأ الكذب الذى لا يتماسك و منه افكت الأرض فهى مأفوكه إذا هوت فلم يتماسك أى ان تسميتكم لهذه الأصنام التى تختونها إلهة قول يتماسك و لا يثبت عند التدبر بل يبطل كالشئ الذى يهوى إلى الأسفل».

- ص ۲۳۳۵: طاغوت / طاعون

«ابن عباس رضى الله عنه و ضحّاك و سعيد بن جبیر مى‌گویند: إُنِّى سَقِيمٌ [بالتاغوت] و ذكر [طاغوت] صريح نگفت لكن [طاغوت] را نزد ایشان نامی بود که آن نام بر [طاغوت] افتد و هم بر بیماری‌های دیگر افتد...». اکثر نسخ در دسترس مصحح، همین ضبط را دارند؛ اما نسخه کتابخانه تاشکند به‌جای تمامی «طاغوت»ها، «طاعون» ضبط کرده است که صحیح همین است. تفاسیر دیگر نیز ذیل آیه مورد بحث، «طاعون» ضبط کرده‌اند. در تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین (۱۳۳۶: ۴۷۸/۷) ذیل «إِنِّى سَقِيمٌ» آمده است: «قوم ابراهیم علیه السلام چون لفظ إِنِّى سَقِيمٌ از او شنیدند تصور مرض طاعون کردند چه این مرض در میان ایشان عارض شده بود بسیار از آن متوهم بودند». شمس‌الدین القرطبی در تفسیر القرطبی (۱۳۸۴ هـ: ۹۳/۱۵) بیان داشته است که:

إِنِّى سَقِيمٌ. قَالَ الضَّحَّاكُ: مَعْنَى سَقِيمٌ سَأْسَقَمُ سَقَمَ الْمَوْتِ، لِأَنَّ مَنْ كُتِبَ عَلَيْهِ الْمَوْتُ يَسْقَمُ فِي الْغَالِبِ ثُمَّ يَمُوتُ، وَهَذَا تَوْرِيَةٌ وَتَعْرِيفٌ، كَمَا قَالَ لِلْمَلِكِ لِمَا سَأَلَ عَنْ سَارَةَ هِيَ أَخْتِي،

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۲۷

يَعْنِي أُخُوَّةَ الدِّينِ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَابْنُ جُبَيْرٍ وَالضَّحَّاكُ أَيْضًا أَشَارَ لَهُمْ إِلَى مَرَضٍ وَسَقَمٍ يُعْدِي كَالطَّاعُونِ، وَكَانُوا يَهْرَبُونَ مِنَ الطَّاعُونِ (جهت مزید اطلاع بنگرید به. مراح لبید لکشف معنی القرآن المجید، ۱۴۱۷: ۳۰۴/۲؛ تفسیر مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۶۱۲/۳؛ الفواتح الالهیه والمفاتیح الغیبیه، ۱۴۱۹: ۲۱۸/۲).

- ص ۲۳۳۵: علی / إلى

«فَرَاغَ إِلَى آلِهِمْ» چون ایشان برفتند مال ابراهیم علی اصنامهم: ابراهیم به سوی بتان‌شان بازگشت و میل کرد به ایشان...». در عبارت بالا، «علی»، بدخوانی‌ای از «إلی» است که از طریق نسخه‌ی اساس وارد متن شده است. غالب تفاسیری که به تفسیر آیه‌ی مزبور پرداخته‌اند، «مال» را با «إلی» آورده‌اند. در تفسیر طبری (۱۴۲۲: ۶۵/۲۱) آمده است: «وقوله: فَرَاغَ إِلَى آلِهِمْ. يقول تعالى ذكره: فمال إلى آلهم بعد ما خرجوا عنه وأدبروا». در الموسوعه القرآنيه (۱۴۰۵: ۵۲/۱۱) نیز چنین آمده است: «فَرَاغَ إِلَى آلِهِمْ» مال إلى أصنامهم مسرعا متخفيا».

- ص ۲۳۳۷: مثله خالق / مسئله خلق

«و حَجَّتْ ما بر ایشان در مثله خالق افعال این آیت است قوله: فَأَلَوْا إِنْثُوا لَهُ بُنَىٰ انَّا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ». مصحح محترم، دقیقاً، ضبط نسخه‌ی اساس را در متن آورده است. باید بیان داشت که «مثله خالق» فاقد معنای محصل است و اگر مصحح نسخه‌های دیگر را به کلی به یکسو نمی‌نهاد، بر اساس نسخ دیگر، ضبط را به «مسئله خلق»، تغییر می‌داد (برای نمونه نک نسخه‌ی آستان قدس رضوی، برگ، ۳۵۷B).

- ص ۲۳۳۷: گشادی بزرگ / کشتاری بزرگ؛ العرض / العوض؛ نبی / بنی

وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ و فدا کردیم ورا به گشادی بزرگ و الذَّبْحُ بكسر الدال ما يذبح الأذى فعل الذابح و الفداء العرض و إقامة الشيء مقام غيره إفتداء و قوله عَظِيمٍ يجوز أن يراد به كون الذَّبْحِ عظيم القدر لأنه كان فداء بنى.

در عبارت بالا، «گشادی بزرگ»، تحریفی از «کشتاری بزرگ» است. «العرض» نیز تصحیف «العوض» است. با مراجعه به منابع لغوی، مشخص می‌شود که صاحبان قومیس، «الفداء» را به معنی «العوض» دانسته‌اند (نک. لسان‌العرب، ۱۴۱۴: ۴۳۴/۱۱).

- ص ۲۳۴۲: خبر/ حین

«إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ أَذْ بِمَعْنَى خبر است». در عبارت مزبور، «خبر» بی‌معنی است. «خبر»، تصحیفی از کلمه «حین» است. در نسخه‌های معتبر آستان قدس رضوی و نیز نسخه کتابخانه تاشکند، به جای «خبر»، «حین» ضبط شده است. اندکی توجه به صرف و نحو عربی مشخص می‌کرد که ضبط نسخه اساساً کاملاً نادرست است. «إِذْ» ظرفی است که در معنای «حین» به کار می‌رود. برای مثال وقتی گفته می‌شود: «إِذْ يَرُونَ الْعَذَابَ» یعنی «حین یرون العذاب».

- ص ۲۳۴۴: برسانیدیم /برهانیدیم

«إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَ أَهْلَهُ أَجْمَعِينَ» چون قوم وی نگریدند برسانیدیم ورا و اهل ورا از گرویدگان. عبارت مشخص شده، ضبط نسخه اساساً مصحح است؛ اگر ایشان اندکی دقت می‌کردند، با توجه به «نَجَّيْنَاهُ» که در متن آیه آمده است، ضبط نسخه بدل «برهانیدیم» را جایگزین ضبط فاسد نسخه اساساً می‌کردند.

- ص ۲۳۴۶: به در نکندی /درنگ کردی

«لَلْبَيْتِ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» هر آینه به در نکندی در شکم ماهی تا روز قیامت. در این عبارت، «به در نکندی»، شکل محرف «درنگ کردی» است. نسخه معتبر آستان قدس رضوی که مصحح آن را کنار گذاشته است و نیز نسخه کتابخانه تاشکند که مصحح از آن بهره نبرده است، ضبط «درنگ کردی» را ثبت کرده‌اند. ابوالفتوح نیز در *روض الجنان* (۱۳۷۶: ۲۳۹/۱۶) ذیل همین آیه نوشته است: «در شکم آن ماهی بماندی تا به روز قیامت که خلقان را حشر کردند و شکم آن ماهی گور او شدی».

- ص ۲۳۴۸: بنصب / البنات؛ بگذاشت / بگذاخت

[قوله عز و جل]: أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ (۱۵۳) مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ (۱۵۴) أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (۱۵۵) ای اصطفی بنصب الناقص؛ برگزید خدای تعالی دختران را بر پسران؟! ألف استفهام است به معنی توبیخ؛ ألف وصل بگذاشت تا پیدا شد با درآمدن ألف استفهام چنانکه تا پیدا شود الف با درآمدن حروف عطف کما يقال فاصطفی و اصطفی ثم اصطفی.

در این بند از متن *لطائف*، چندین بدخوانی و تصحیف صورت گرفته است که به ترتیب به آن‌ها می‌پردازیم. در عبارت «أى اصطفی بنصب الناقص»، «بنصب» فاقد معنای

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۲۹

محصل است و تحریفی از «البنات» است.^۳ در عبارت «ألف وصل بگذاشت تا پیدا شد» نیز، «بگذاشت» تصحیف کلمه «بگذاخت» است و «تا پیدا»، حاصل بدخوانی «ناپیدا» است. چنانکه خود مفسر در توضیح آورده است، با درآمدن «الف استفهام»، «الف وصل» ناپدید می‌شود. شایان یادآوری است که اگر مصحح محترم به بافت عبارت توجه می‌کرد، در خوانش ادامه متن دچار اشتباه نمی‌شد.^۴

- ص ۲۳۴۸: ندوب / فیذوب؛ رفعت / وقعت

«ندوب إذا كانت ألف الوصل غير مقطوعة أو غير أصلية رفعت في ابتداء الكلمة و لو كانت أصلية أولف قطع اظهرت مع الألف الإستفهام»؛ در این عبارت، «ندوب»، تصحیفی از «فیذوب» و «رفعت» نیز تصحیفی از «وقعت» است.^۵

- ص ۲۳۴۸: زیان عذاب / زیان عذر

«این مبالغت است در بیان حجت حق، تا چون نگرند و هلاک شوند بر پیدایی هلاک شوند تا زیان عذاب ایشان بریده شود». واضح است که «زیان عذاب ایشان» حاصل بدخوانی نسخه است. به نظر می‌رسد «زیان عذرشان» که در نسخه آستان قدس نیز آمده است صحیح باشد.

- ص ۲۳۵۳: تو / نو

«و هر سخنی را که بر فایده تو حمل توان کردن نباید بر تکرار حمل کردن» (۲۳۵۳/۴). در این عبارت پرواضح است که «تو»، تصحیفی از «نو» است. مفسر می‌گوید هر سخنی که فایده نوی داشته باشد، نباید بر تکرار حمل شود و آن را تکراری دانست.

- ص ۲۳۵۳: ابنان / انباز

«پاک است و بی‌عیب خداوند تو یا محمد از آنچه کافران و را صفت کنند از ابنان و زن و فرزند و مصاهرت با جن...». در این عبارت نیز، «ابنان»، تصحیف «انباز» است.

۳.۳ گمانه‌زنی‌های نادرست

در مواردی که متن ناخوانا است و یا افتادگی دارد و یا ضبط نسخه‌ها اشتباه است معمولاً مصحح دست به گمانه‌زنی می‌زند و از این طریق مخاطب را در خوانش متن یاری می‌رساند طبیعی است چنین مواردی کم بوده و مخصوص زمانی خواهد بود که نسخه‌ها و منابع

برون‌متنی پاسخگو نباشند شاید بتوان این موارد را کم‌وبیش سنجشی برای میزان توانایی مصحح نیز در نظر گرفت. در این اثر گمانه‌زنی‌هایی رخ داده که بعضاً درست و بعضاً نادرست بوده، ما به مواردی که در سوره صافات صورت گرفته اشاره می‌کنیم.

- ص ۲۳۱۷:

«دُحُوراً أَى [معدون] و یرمون من جوانب السَّمَاء طرداً و العباداً عن مقاعد السَّمْع...». در نسخه‌های اساس و گنج مصحح محترم، عبارت مورد نظر دقیقاً به شکل «العبادا» ضبط شده است. مصحح در پاورقی همان صفحه حدس زده است که احتمالاً کلمه مزبور «عبادا» بوده است. باید بیان داشت که این حدس و گمان، کاملاً ناصواب است. با توجه به نسخ دیگر و نیز متون جانبی، صورت صحیح عبارت، «إِبعاداً» است. در کتاب *ایسر التفاسیر الجزائری* (۱۴۲۴: ۳۹۷/۴) آمده است: «ویقذفون من کل جانب دحوراً: أَى یرمون بالشهب من کل جوانب السماء. دحوراً: أَى إبعاداً لهم». شایان یادآوری است که ضبط کلمه «معدون»، تصحیفی از کلمه «یبعدون» است.

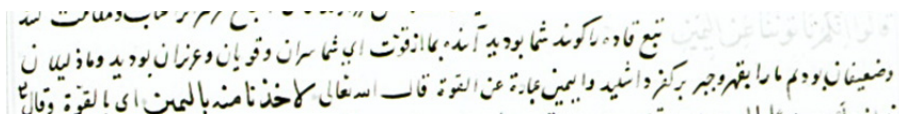
- ص ۲۳۲۲:

قَالُوا إِنْكُمْ كُنتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ تبع قاده را گویند شما بودید ایید به ما از قوت رای شما سران قوم و قویان و عزیزان بودید و ما ضعیفان و ذلیلان بودیم ما را به قهر و جبر بر کفر بداشتید.

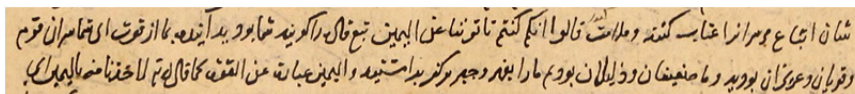
مصحح در پاورقی همین صفحه، ظن و گمانی درباره‌ی واژه ضبط‌شده در نسخه اساس مطرح کرده است. به گمان مصحح محترم، «ایید»، محتمل است که «قاید» باشد. در خصوص این بند از متن *لطائف التفسیر*، چند نکته بایسته است: اول آنکه مصحح محترم، ضبط مختار نسخه اساس را اشتباه خوانده است، در نسخه اساس، آمده است: «ایید». نکته دوم، گمان مصحح کاملاً غلط است. اگر مصحح محترم نسخ معتبر دیگر را به یک‌سو نمی‌نهاد متوجه می‌شد که سایر نسخ (نک نسخه کتابخانه تاشکند، برگ، ۵۴۶A؛ نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، برگ، ۳۵۵A)، به جای «ایید!»، «آینده» ثبت کرده‌اند. نکته سوم، «رای» تنها در نسخه اساس آمده است و معنای محصلی ندارد. با توجه به روش تفسیری مفسر، «رای» باید «أَى» بوده باشد. «أَى»، جمله قبل را تفسیر می‌کند. درنهایت، شکل صحیح عبارت چنین است: «قَالُوا إِنْكُمْ كُنتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۳۱

تبع قاده را گویند شما بودید آینده به ما از قوت شما سران قوم و قویان و عزیزان بودید و ما ضعیفان و ذلیلان بودیم ما را به قهر و جبر بر کفر بداشتید».

نسخه کتابخانه تاشکند

نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی

- ص ۲۳۳۳

«إِذْ جَاءَ رَبُّهُ بِقَلْبِ سَلِيمٍ بِاتِّبَاعِهِ نُوْحًا يَادُ كُنْ كَمَا بِيَأْتِيهِمْ شَاوِرٌ بِأَيْدِيهِمْ، مَا أَزْهَقَتْ أَيْ تَهْمَانِ أَيْ قَوْمِ دَلِي بِسَلَامَتِ أَيْ كِبَرٍ وَ شَرِكٍ وَ [دَغْلٌ]». مصحح محترم عبارت داخل قلاب را از نسخه بدل (گنج) انتخاب کرده است و در پاورقی افزوده است: «بر اساس گنج، متن: غد، که شاید «غش» باشد». حدس و گمان مصحح نادرست است بر اساس نسخه‌های معتبری هم که از تفسیر در دست بوده «غِل» درست است.

- ص ۲۳۴۹

«إِنَّ اللَّهَ يَصَاهِرُ مَعَ الْجِنِّ فَوَلَدَتْ لَهُ الْمَلَائِكَةُ سَاتَا الْجَنَّةِ». مصحح در پاورقی گمانه‌زنی کرده است که کلمه مورد بحث (ساتا) احتمالاً «سات» بوده است. در صورتی که ضبط صحیح «بنات» است.

- ص ۲۳۵۲

«مکافات مکن‌شان به هرچه می‌کنند می‌گذرد تا آن وقت که فرمان خوب در رسد». مصحح در پاورقی درباره ضبط کلمه «خوب» گمان اشتباه زده است و گفته: «ظ: خواب». ضبط کلمه مورد نظر در نسخه‌های دیگر «حرب» است که همین هم صحیح است.

۴. نتیجه‌گیری

با مروری بر نحوه تصحیح سوره صافات از لطائف التفسیر به موارد زیر پی می‌بریم:

۱. اغلاط مطبعی و نگارشی فراوان این تصحیح آسیب زیادی به اصالت متن زده از اعتبار آن کاسته است. خوانش نادرست متن، در مواردی معنای مراد مفسر را جابه‌جا کرده و مخاطب را به اشتباه می‌اندازد.

۲. کنار گذاشتن نسخ معتبر دیگری از قبیل دست‌نویس متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی و دست‌نویس متعلق به کتابخانه ابوریحان بیرونی تاشکند، کار درست و بر صوابی نبوده است. گمان می‌رود این کار بر اثر ساده‌انگاری و عدم تأمل لازم در گزینش نسخه‌ها و احتمالاً عدم دسترسی به بعضی نسخه‌ها بوده است.

۳. کم‌دقتی، بی‌حوصلگی و شتاب‌زدگی در خوانش نسخه اساس از طرفی و افتادگی‌ها و ضبط‌های نادرست آن از طرف دیگر، بدخوانی‌های زیادی را به دنبال داشته است. این موضوع، مخاطب را بر سر دو راهی شک و تردید قرار می‌دهد که آیا خوانش‌ها به‌درستی صورت گرفته یا خیر؟

۴. عدم مراجعه به منابع کهن تفسیری، روایی، تاریخی و لغوی، در موارد زیادی متن را بی‌معنا یا نامفهوم کرده است. احتمالاً، مصحح محترم خود را بی‌نیاز از مراجعه به این منابع دانسته یا مراجعه به آن‌ها را دشوار و زمان‌بر احساس کرده و یا به کفایت نسخه‌های موجود در ارائه متنی منقح از این تفسیر قناعت کرده است.

۵. تصرف‌های کاهشی و افزایشی که در مواردی احتمال عمده بودن آن‌ها زیاد است و اغلب دلیل روشنی هم ندارند، همواره شک و تردید به میزان امانت‌داری مصحح در ضبط دقیق عبارات را برای خواننده در پی دارد. شاید اگر مصحح محترم حوصله، تأمل و دقت بیشتری به خرج می‌داد و زمان بیشتری را صرف خوانش متن می‌کرد نیازی به این نوع از دخل و تصرفات نداشت.

۶. از مصحح توقع می‌رود که اولاً در موارد ناخوانا و یا افتادگی‌ها تمام سعی خود را بکند تا خوانشی درست با استفاده از نسخه‌بدل‌ها و دیگر قرائن ارائه دهد و به‌عنوان آخرین درمان در مواردی اندک از گمانه‌زنی‌های خود استفاده کند که شوربختانه بعضی از این گمانه‌زنی‌ها به دلیل یکسو نهادن نسخه معتبر آستان قدس رضوی و عدم توجه لازم به بافت متن، کاملاً نادرست بوده است.

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۳۳

۷. در تصحیح این سوره و حتی عمده سوره‌ها از دو نسخه استفاده شده ولی نیمه پایانی این سوره به دلیل افتادگی نسخه اساس فقط بر مبنای یک نسخه (نسخه گنج) تصحیح شده که نمونه‌های نادرست این قسمت به قدری زیاد بوده که نه تنها متن را از حیث ارتفاع خارج کرده که ما نیز به ناچار، یکی دو نوع از این نمونه‌ها را ذیل عنوان «بدخوانی‌های متفاوت» آورده‌ایم.

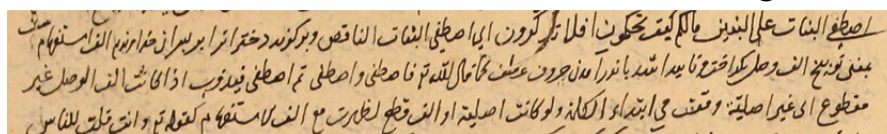
۸. مزید بر موارد یادشده، حجم زیاد تفسیر، شتاب زدگی مصحح، تنوع موضوعی و معنایی، بیان مطالب به زبان کهنه و تعدد نسخ موجود از این تفسیر آن هم با نوع خط‌ها و نگارش‌های مختلف، کار تصحیح اثر را دشوار کرده و آن را از حوصله یک فرد در زمان محدود بیرون برده است. در هر حال، برای رفع همه کاستی‌های متن حاضر چاره‌ای جز تصحیح مجدد تفسیر باقی نمی‌ماند.

پی‌نوشت‌ها

۱. سوره صافات: ۳۷. تعداد آیات: ۱۸۲. این سوره، در تصحیح خانم کمایی فرد از صفحه ۲۳۱۳ تا ۲۳۵۴ (۴۱ صفحه) را شامل می‌شود.
۲. تمامی ارجاع‌های متن لطائف التفسیر، از مجلد چهارم این تفسیر است، بر این اساس، به جهت اختصار، از ارجاع به جلد کتاب خودداری کردیم.
۳. نسخه آستان قدس رضوی (برگ، ۳۵۹B) نیز به همین صورت آمده است:

ای اصطفی البنات الناقص

۴. برای مزید اطلاع از این بدخوانی، در زیر متن نسخه آستان قدس (برگ، ۳۵۹B) آورده می‌شود:

اصطفی البنات علی البنین مالک لیس محکون افلا تکرهون ای اصطفی البنات الناقص و بر کونید دختران را بر سران خداوندیم الف من فم
بمن توبیع الف وصل کرا و نایده شد بانرا آن جرون عطف نما مال الله تم فاصطنی و اصطنی تم اصطنی فیدوب اذ الحاش الف الوصل غیر
مقطوع ای غیر اصلیت و معتق می ابتدا و الکانه ولو کانت اصلیت او الف قطع لظهور مع الف کلامه تم لعله تم و انت قلت للناس

۵. در نسخه آستان قدس رضوی (برگ، ۳۵۹B) این دو کلمه چنین است که ما بیان کردیم:

و معتق فیدوب

کتاب‌نامه

- ابن ابی حاتم. (۱۴۱۹). تفسیر ابن ابی حاتم. تحقیق اسعد محمد الطیب. المملكة العربية السعودية: مكتبة نزار مصطفى الباز.
- ابن سیده المرسی، ابوالحسن علی بن اسماعیل. (۱۴۱۷). المخصص. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابن عادل الحنبلی، ابو حفص سراج‌الدین. (۱۴۱۹). اللباب فی علوم الکتاب. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن عادل دمشقی. (۱۴۱۹). اللباب فی علوم الکتاب. تحقیق عادل عبدالموجود و علی محمد معوض. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن غلان الشافعی. (۲۰۰۱). تحاف الفاضل بالفعل المبنى لغير الفاعل. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن قتیبه الدینوری. (۱۳۹۸ هـ). غریب القرآن. تحقیق احمد صقر. مصر: دار الکتب العلمیة.
- ابن کثیر. (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم (تفسیر ابن کثیر). تحقیق مجمدحسین شمس‌الدین. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن منظور. (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- أبو الحسن مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳). تفسیر مقاتل بن سلیمان. تحقیق عبد الله محمود شحاته. بیروت: دار إحياء التراث.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۳۷۶). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. تصحیح محمدجعفر یاققی و محمد مهدی ناصح. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- الأبیاری، إبراهيم بن إسماعیل. (۱۴۰۵). الموسوعة القرآنية. مؤسسة سجل العرب.
- اسماعیل حقی. (۱۱۲۷). روح البیان. بیروت: دار الفکر.
- بیهقی، ابوبکر. (۱۴۱۷). الأسماء و الصفات. تحقیق عبدالرحمن عمیره. بیروت: دار الجیل.
- الجزائری، جابر بن موسی. (۱۴۲۴). ایسر التفاسیر لکلام العلی الکبیر. مدینة: مکتبة العلوم و الحکم.
- جمال الدین أبو الفرج عبد الرحمن بن علی بن محمد الجوزی. (۱۴۲۲). زاد المسیر فی علم التفسیر. تحقیق عبدالرزاق المهدی. بیروت: دار الکتب العربی.
- دانش‌پژوه، محمدتقی. (۱۳۶۱). «تفسیر دروازگی». نشر دانش. شماره ۱۱. صص ۴۶-۴۲.
- زاهد درواجگی. (۱۳۹۸). لطائف التفسیر. تصحیح سعیده کمائی فرد. تهران: میراث مکتوب.
- زاهد درواجگی. (۱۳۹۵). لطائف التفسیر. تصحیح عبدالله غفرانی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس.
- زاهد درواجگی. (۵۴۹ هـ). لطائف التفسیر. نسخه کتابخانه ابوریحان تاشکند. شماره ثبت ۳۶۰۱.
- زاهد درواجگی. (۵۴۹ هـ). لطائف التفسیر. نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره ثبت ۲۶.
- زاهد درواجگی. (۵۴۹ هـ). لطائف التفسیر. نسخه کتابخانه گنج‌بخش. شماره ثبت ۸۲۲.

بررسی تصحیح لطائف التفسیر زاهد درواجکی؛ ... (عبدالله رادمرد و اکبر حیدریان) ۱۳۵

- زاهد درواجکی. (۵۴۹ هـ). لطائف التفسیر. نسخه کتابخانه ملک. شماره ثبت ۲۱۸.
- سلمانی، حمیدرضا. (۱۳۹۶). «این طبل بلندبانگ در باطن هیج». تقد کتاب. شماره ۱۱. صص ۳۷-۸۲.
- شمس شامی، محمدبن یوسف. (۱۴۱۴). سبل الهدی والرشاد. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- الشوکانی الیمنی، محمدبن علی. (۱۴۱۴). فتح التقدیر. بیروت: دار الکتب الطیب.
- الصابونی، محمدعلی. (۱۴۱۷). صفوة التفاسیر. قاهره: دار الصابونی.
- صافی، محمودبن عبدالرحیم. (۱۴۱۸). الجدول فی اعراب القرآن. بیروت: مؤسسة الایمان.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۴۲۲). تفسیر الطبری. تحقیق عبدالله بن عبد المحسن التركي. الناشر: دار هجر للطباعة والنشر والتوزیع والإعلان.
- الطوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: احیاء التراث العربی.
- ماهیار، عباس. (۱۳۶۱). «لطائف التفسیر». نشر دانش. شماره ۹. صص ۶۶-۷۱.
- محمد بن عمر نوری الجاوی البتنی اقلیما (۱۴۱۷). مراح لبید لکشف معنی القرآن المجید. تحقیق محمد أمين الصناوی. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- محمد سید طنطاوی. (۱۹۹۸). التفسیر الوسیط للقرآن الکریم. قاهره: دار نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزیع.
- مغنیة، مجمد جواد. (۱۳۸۴). التفسیر المبین. دارالکتاب الاسلامی.
- ملا فتح الله کاشانی. (۱۳۳۶). منهج الصادقین فی الزام المخالفین. تهران: کتابفروشی و چاپخانه محمد حسن علمی.